

Anette Borchorst, Lis Boysen, Birthe Dalsgaard, Brita Foged, Nete Munck.

PROJEKT KVINDEARBEJDE:

forord:

Den foreliggende artikel er skrevet af en gruppe statskundskabs- og samfundsfagsstuderende, der alle arbejder på et kvinde-projekt i tværfagsregi.

Vores udgangspunkt er marxistisk, dvs., vi har taget et klassestandpunkt, og derfor er det arbejderkvindernes situation, der har vores primære interesse.

Teorien på kvindeområdet er temmelig uudviklet, og vi anser det for et stykke konkret, politisk arbejde at deltage i oparbejdelsen af denne, med det formål at lave realanalyser, der på længere sigt er forudsætningen for fastlæggelsen af en strategi for arbejderkvindernes kamp for socialisme.

Artiklen er en opsummering af det forløb, vi hidtil har gennemgået. Derfor har de enkelte afsnit en vægt, der svarer til vores nuværende stade, men denne vægt vil ikke svare til det færdige projekts indhold.

Således afspejler det første afsnit, at det har været vores emne indtil nu at afklare os på nogle generelle metodiske problemer, hvorefter størsteparten ikke er specifikke for kvinderne. Vi opfatter denne afklaring som en forudsætning for vores projekt, hvis indhold vil afspejle problematikken.

Det andet afsnit indeholder en behandling af den ene side af det dobbeltarbejde, arbejderkvindernes situation er karakteriseret af; det drejer sig om hjemmearbejdet eller familien. Vores projekt kommer ikke til at indeholde en systematisk analyse af familien, den vil kun blive inddraget som en faktor, der har afgørende betydning for kvindernes bevidsthed og placering i samfundet.

Det tredje afsnit er en opsummering af de resultater, vi indtil nu har nået i forbindelse med dobbeltarbejdets anden side, løn-arbejdet. Da vi indtil videre ikke er gået egentlig i gang med denne del, har afsnittet karakter af en opsummering af teser og spørgsmål i forbindelse med lønarbejdet. Dette vil være vores projekts centrale emne.

I. Generelle metodiske overvejelser vedrørende en analyse af kvindearbejdet under kapitalismen.

Indledning

Formålet med vores projekt er en analyse af kvindearbejdet i Danmark, der således bliver objekt for undersøgelsen. Vi har i første fase beskæftiget os med spørgsmålet om, hvilken metode, vi skal anvende til en analyse af dette objekt. Når denne fase hidtil har haft så stor vægt i vores projekt (og dermed i denne artikel) skyldes det, at spørgsmålet om metodevalg ikke kan reduceres til et spørgsmål om forskningsteknisk adækvans. Hvis man skal forklare objektets historiske form og specifikke karakter, må man nødvendigvis vælge en metode, der retter sig mod dette objekts specielle karakter. Derfor mener vi ikke, at man kan anvende eviggyldige og almenne metoder. En anden grund til, at vi anser valget af metode for væsentligt, er, at vi ikke mener, man kan forklare virkeligheden ud fra det, vi ser af den, men at der bagved ligger nogle tilgrundliggende forhold, ud fra hvilke man kan udlede overfladens forhold (eller virkeligheden, som vi ser den).

Vi har tidligere beskæftiget os med klassiske socialisters teorier om kvinderne, og skal her referere Alexandra Kollontays ansatser til en teori om kvindeundertrykkelsen,¹⁾ fordi hun er et godt udgangspunkt for en metodediskussion i forbindelse med en analyse af kvinderne.

Ifølge Kollontay bestemmes kvindernes position i samfundet af deres rolle i økonomien. Dette gælder alle kvinder i alle produktionsmåder, og i den forstand kan man karakterisere Kollontays bidrag som et forsøg på etablering af en generel kvindeteori, hvor det generelle har to aspekter, nemlig et tidsmæssigt (på tværs af de forskellige produktionsmåder) og et kønsmæssigt (på tværs af klasserne). Kollontays udgangspunkt er altså kvinderne, dvs., en bestemt gruppe i samfundet, der har deres køn til fælles, men som konsekvens af tesen behandler hun kvinderne klassevis i forbindelse med en gennemgang af de forskellige produktionsmåder.

1) Alexandra Kollontay: "Kvinnans ställning i den ekonomiska samhällsutvecklingen", Gidlunds förlag, 1971.

Vi vil karakterisere Kollontays metode som en form for historisk materialisme (denne skal vi vende tilbage til). Vi mener, at hendes tese er korrekt, men vælger at bruge en anden metode, end hun gør. Dette skal ses i sammenhang med, at vi går mere specifikt til værks i forhold til produktionsmåderne. Vores udgangspunkt er nemlig kapitalismen, og vi er interesserede i at undersøge kvindeundertrykkelsens specifitet inden for netop denne produktionsmåde.

Vores hovedinteresse ligger i arbejderkvindernes situation, der er karakteriseret af dobbeltarbejdet.

Vores udgangspunkt er altså ikke kvindegruppen generelt, men en bestemt klasses kvinder, dette skal ses i sammenhang med et politisk perspektiv, idet vores langsigtede mål er, at kunne bidrage til arbejderklassens kamp for socialisme.

Rammen for dobbeltarbejdet er kapitalismen, hvis særlige struktur nødvendiggør en metodediskussion, der ikke kun er påkrævet for en analyse af dobbeltarbejdet, men for alle forhold i en kapitalistisk samfundsformation. Dette er grunden til, at vi tager fat i den generelle metodediskussion.

Vores udgangspunkt er en diskussion, der har været ført mellem forskellige marxistiske skoler vedrørende metodeproblemerne. Diskussionen er endnu ikke afsluttet, og det er ikke vores hensigt at referere den, men derimod at opridse nogle forskellige opfattelser og kritisere dem, for så vidt de har relevans for vores projekt. Vægten ligger primært på fremstillingen af kapitallogikken, samt på diskussionen af dennes grænser (begrundelsen herfor vil fremgå af det efterfølgende). Det er i erkendelsen af disse grænser, at diskussionen af den historiske materialisme tages op.

1.1. Den historiske materialisme.

Den historiske materialisme er en teori,²⁾ der indeholder nogle principper for, hvorledes man skal gribe en analyse af en samfundsformation an. Marx skriver herom:

2) Vi vil opfatte den som en teori, for så vidt som den udsiger noget om drivkræfterne i forskellige samfund, og om det styrende for menneskenes bevidsthed. En diskussion af den historiske materialisme som metode, sker i overvejelser over, hvilket udgangspunkt vi skal vælge til en analyse af kapitalismen. Der er altså ikke noget skarpt skel mellem teori og metode efter vores opfattelse. Der kan ske et omslag fra teori til metode, i det øjeblik man skal anvende en teori til en konkret analyse.

"I den samfundsmæssige produktion af deres liv træder menneskene ind i bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold, som svarer til et bestemt udviklingstrin af deres materielle produktivkræfter. Indbegrebet af disse produktionsforhold danner samfundets økonomiske basis, på hvilken der hæver sig en juridisk og politisk overbygning, og hvortil der svarer bestemte samfundsmæssige bevidsthedsformer. Den måde, hvorpå det materielle liv produceres, betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces overhovedet. Det er ikke menneskenes bevidsthed, som bestemmer deres væren, men omvendt deres samfundsmæssige væren, som bestemmer deres bevidsthed".³⁾

Essencen af ovenstående og derfor navnet historisk materialisme er, at man ved analysen af en konkret samfundsformation tager sit udgangspunkt i menneskenes materielle vilkår, det ligger i den historiske materialisme, at den altid anvendes historisk specifikt, og at dens resultater viser en given produktionsmådes specificitet. Samtidig indeholder den et generelt aspekt, idet den er vejledende for analysen af enhver samfundsformation. Væsentligt er osse den totalitetsbetragtning, der kommer til udtryk i disse principper, således kan man ikke (og det er én af forskellene mellem den borgerlige - og marxistiske videnskab) pille et enkelt område ud, f.eks. bevidsthedsformerne, og forklare disse isoleret fra en sammenhæng.

Marx sagde selv om ovenstående principper, at de var ledetråde for hans egne studier.⁴⁾ Nogle af diskussionerne vedrørende den historiske materialisme udspringer af forskellige opfattelser af disse ledetrådes gyldighedsområde og forklaringssevne. Denne diskussion har især relateret sig til den historiske materialisme set i forhold til den kapitalistiske produktionsmåde, hvor man ofte har sat den historiske materialisme og kapitallogikken over for hinanden, undertiden som alternative udgangspunkter for en analyse af kapitalismen.

3) "Forord til kritikken af den politiske økonomi", Marx/Engels, "Udvalgte skrifter", Tiden, 1973, side 355.356.

4) *ibid* side 355.

I.2. Kapitallogikken.⁵⁾

Kapitallogikken er en fremstilling af den logik, der styrer det kapitalistiske samfunds udvikling. Den relaterer sig altså til en given produktionsmåde, og udsiger noget om dennes almene bevægelseslove. Kapitalismen har hidtil været den eneste produktionsmåde, man har afdækket en almen logik for. Denne almene logik er formuleret i "Kapitalen", som Marx skrev.

Den metode, Marx anvendte til afdækningen af kapitalens logik, gennemløber to processer, forskning og fremstilling. Udgangspunktet for bevægelsen er samfundets overflade med dets fremtrædelsesformer,⁶⁾ eller virkeligheden, som vi ser den.

Via forskningen undersøges stoffet i detaljer, dvs., man afdækker dets udviklingsformer for at finde dets indre forbindelse. Det er her nødvendigt at gennemarbejde foreliggende teorier om emnet, her det borgerlige samfund. For Marx' vedkommende implicerede dette et grundigt studie af de gamle filosoffer, de klassiske økonomer og de utopiske socialister. Forskningens bevægelse er fra det konkrete (den iagttagelige virkelighed) til det abstrakte (det indre væsen). Forskningen er en forudsætning for fremstillingen, som har den modsatte bevægelse, nemlig fra det abstrakte til det konkrete. De abstrakte kategorier fremstilles i deres logiske sammenhæng, således at der sker en tankemæssig reproduktion af virkeligheden. Ved slutpunktet af bevægelsen befinder man sig igen på samfundets overflade, men det kan nu begribes, hvorfor væsenet antager givne fremtrædelsesformer.⁷⁾

Udgangspunktet for "Kapitalen" var historisk specifikt, nem-

5) Kapitallogikken var det, Marx satte sig for at beskrive via kritikken af den politiske økonomi.

6) Marxismens opgave udspringer netop af, at væsen og fremtrædelse er forskellige. "Alle Wissenschaft wäre überflüssig wenn die Erscheinungsform und das Wesen der Dinge unmittelbar zusammenfielen". Karl Marx, bind 25, Marx, Engels WERKE (MEW), side 825.

7) Vi skal her henvise til Karl Marx, "Grundrids", Modtryk/Kurasje, 1974, "indledning" side 20-28, samt til Jens Brinch, "Marxisme - ideologi eller videnskab", marxistiske hæfter nr. 14, 1972.

lig England i det 18. og 19. århundrede, men resultatet af undersøgelsen var en fremstilling af kapitalismens almene logik, hvor der var abstraheret fra historiske specifikke forhold (undtaget hvor de inddrages i eksempler). Når Marx valgte England som sit udgangspunkt, skyldes det, at den engelske kapitalisme var den mest fremskredne.

Vi skal herefter gå over til at give et summarisk referat af kapitallogikken.⁸⁾

Det styrende princip for kapitalismens udvikling er, hvad man kan kalde et almindeligt profitjag, eller en stadig ophobning af rigdom, hvad der osse kaldes kapitalakkumulation. Derfor produceres der ikke produktet for at tilfredsstille umiddelbare behov, dvs., for brugsværdierne skyld, men derimod for at man kan sælge dem som varer, og få flere penge igen, end man har givet ud. Varernes værdi er derfor det primære, brugsværdierne får kun betydning, for så vidt de virker ind på kapitalens former, dvs., ændrer, subsidiært modificerer værdiformerne.

Den borgerlige økonomi,⁹⁾ forklarer det faktum, at man kan få flere penge tilbage, end man har givet ud, ved hjælp af udbud og efterspørgsel efter varerne. Samspillet mellem disse to bestemmer priserne, der i denne opfattelse osse er værdien. Overskudsstørrelsen forklares her ud fra cirkulationsprocessen, eller der hvor varerne udveksles med hinanden. Ifølge Marx udspringer overskuddet af nogle bestemte forhold i produktionsprocessen, hvor varerne produceres. Han ser forklaringen i en ganske bestemt vare, nemlig arbejdskraften, der adskiller sig fra alle andre varer ved at den kan producere værdi. Når nogen kan få flere penge tilbage, end de har givet ud, skyldes det, at man kan købe denne vare, arbejdskraft

8) Dette er i sig selv en umulig opgave, og denne fremstilling er utilstrækkelig i sig selv. Begrundelsen for at medtage dette afsnit er, at vi har ment det var nødvendigt at præsentere vores begreber, inden vi anvender dem. For læsere med et forkendskab til emnet kan det betragtes som en ekskurs.

I øvrigt henviser vi til "Introduktion til Kapitalens første bind" Kurasje, 1972, samt til selve værket "Kapitalen", oversat til dansk på Rhodos, 1972, og til "Das Kapital", Dietz, Marx-Engels Werke, bind 23-25.

9) Man må skelne mellem de klassiske økonomer, hvortil Ricardo og A. Smith hører, og øvrige borgerlige økonomer, undertiden kaldt vulgærøkonomerne. Forskellen på de to grupper var at de første til dels nåede til erkendelsen af, at det er arbejdet, der er værdisættende.

og bruge den så lang tid, at den kan skabe mere værdi end den selv koster.

Marx bestemmer arbejdskraftens værdi ved dens reproduktionsomkostninger, dvs., det beløb, der er nødvendigt for at holde arbejderen + evt. familie i live.

Varernes værdi bestemmes af den mængde samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid, der er nedfældet i den. Der ligger heri, at vareren reelt skal kunne sælges, før den har en samfundsmæssig værdi, og endvidere, at den størrelse, værdien har, ikke er absolut beregnet, men ud fra en samfundsmæssig gennemsnitsstørrelse.

Den tid, det tager at skabe en værdi, der svarer til arbejdskraftens reproduktionsomkostninger, kaldes den nødvendige arbejdstid. Den tid arbejderen arbejder derudover kaldes merarbejdstiden, og den værdi der skabes i merarbejdstiden kaldes merværdi.

En nødvendig forudsætning for ovenstående er, at der eksisterer privat ejendomsret til produktionsmidlerne. Dette sætter samfundets to hovedklasser, arbejderklassen, som ikke ejer andet end sin arbejdskraft, som den er nødt til at sælge, og kapitalistklassen, som ejer produktionsmidlerne, og som tilegner sig merværdien. Her er det værd at bemærke, at der ikke er tale om snyd. Merværditilægnelsen sker på basis af de forhold i den eksisterende samfundsstruktur, der er den kapitalistiske produktionsmådes særtræk.

Imidlertid er disse forhold ikke umiddelbart gennemskuelige. Et er nemlig produktionsprocessens konkrete udbytning, noget andet er cirkulationssfæren, hvor byttet af varerne sker, inklusive vareren arbejdskraft. Lønnen fremtræder i cirkulationssfæren som betaling for arbejdet og ikke for arbejdskraften, og derfor ser det ud som om, at alt arbejde er betalt. Dette er den såkaldte løn-mystifikation, der får konsekvenser for arbejderens bevidsthedsudvikling, fordi produktionsprocessens udbytning tilsløres. Den ideologi, der hersker i cirkulationssfæren, proklamerer alle individer lige og frie (for loven), og den støtter tilsløringen.

Vi skal nu udvikle penge og kapital, og derfor må vi gå tilbage til varerne. Varerne er som brugsværdier kvalitativt forskellige; det kan ikke umiddelbart forstås, hvorfor man f.eks. kan bytte sodavand med stole. Det, der gør dem sammenlignelige er, at de begge er værdi, eller resultatet af abstrakt menneskeligt arbejde, men der ligger en modsigelse i, at de på samme tid er kva-

litativt forskellige og ens, derfor opstår behovet for at få varernes værdi adskilt fra dem selv. Modsigelsen finder sin bevægelsesform, i og med at varen fordobles i vare og penge, hvor pengene er varernes materialiserede værdi.

Der sættes en særlig dynamik, i det øjeblik pengene kommer ind i processen. Det er nu muligt at opbevare rigdom, men kun hvis man lider afsavn, dvs., undlader at købe andre varer. Imidlertid skabes der ikke umiddelbart mere værdi ved at pengene ophobes, for at blive til flere penge må de anvendes til at købe arbejdskraft og produktionsmidler. Herefter får man kapitalens kredsløb:

$$P - V \quad \begin{array}{l} \text{arbejdskraft} \\ \text{produktionsmidler} \end{array} \dots \text{produktionsproces} \dots V' - P'$$

hvor P er penge, V er varer og hvor $P' > P$, og $V' > V$.

Denne proces foregår uafbrudt, kapitalen vil og må stadig søge at tilegne sig mere merværdi for at kunne eksistere. Dette kan ske på flere måder. Produktion af absolut merværdi foregår ved at arbejdsdagen forlænges, eller ved at der inddrages flere arbejdere. På begge måder øges merværdimængden ved at merarbejdstiden bliver større i forhold til den nødvendige arbejdstid, der er konstant. I det sidste tilfælde foregår dette ud fra en samfundsmæssig målestok. Produktion af relativ merværdi sker ved at forholdet mellem merværdimængden, m og udgiften til arbejdskraften, v (den variable kapital) ændres. via en stigning i arbejdsproduktiviteten kan der på kortere tid skabes en værdi, der svarer til reproduktionsomkostningerne, uden at arbejdsdagen forlænges absolut. Man skal sondre mellem en stigning i arbejdsproduktiviteten med indførsel af nye maskiner og uden (f.eks. ved at samlebands-hastigheden sættes op).

Forholdet mellem merværdien og den variable kapital kaldes merværdiraten, eller udbytningsraten, $\frac{m}{v}$, udviklingen i denne bestemmes til dels af styrkeforholdet mellem klasserne, i en situation med fuld beskæftigelse kan en enig arbejderklasse således bevirke, at merværdiraten falder ved at presse lønnen opad, (den vil ikke falde såfremt man øger arbejdsproduktiviteten tilsvarende, men en stærk arbejderklasse kan osse bekæmpe produktivitetstigninger). Omvendt kan kapitalisterne i kriseperioder have særlig gode muligheder for at sætte arbejderne op mod hinanden, (fordi der er arbejdsløshed), således at lønnen kan trykkes og merværdiraten

hæves.

Forholdet mellem udgiften til og mængden af på den ene side produktionsmidler og på den anden side arbejdskraft kaldes den organiske sammensætning, $\frac{k}{v}$, k er størrelsen på den konstante del af af kapitalen, eller udgiften til produktionsmidler, her udtrykker k som nævnt ikke alene værdien. Den organiske sammensætning afspejler nemlig både et brugsværdiaspekt, dvs., hvor mange maskiner og arbejdere, der er, og samtidig osse et værdiaspekt, dvs., hvor stor værdien er af de to størrelser. Derfor sker der f.eks. ikke en ændring i den organiske sammensætning, når lønnen falder, fordi dette kun er et udtryk for en værdimæssig ændring og ikke en teknisk.¹⁰⁾

Profitraten viser til forskel fra merværdiraten, hvorledes merværdien forholder sig til hele kapitalstørrelsen, dvs., både til k og v .

$$p' = \frac{m}{k+v} \quad p' = \text{profitraten}$$

dette kan omskrives (ved at dele med v i nævner og tæller) til:

$$p' = \frac{\frac{m}{v}}{\frac{k}{v} + 1}$$

hvorefter det fremgår, hvilke størrelser, der indgår i profitraten, nemlig i tælleren, merværdiraten og i nævneren, den organiske sammensætning.

Af stor betydning for kapitalismens udvikling er profitratens faldende tendens. Den er udtryk for kapitalismens modsætninger. Årsagen til denne tendens ligger i, at dele af kapitalen stadig må søge at tilegne sig mere værdi, for at opnå forspring frem for andre dele af kapitalen. Derfor indføres stadig ny og bedre maskiner,

10) Om dette problem se H.J. Schanz, "Til problemet om kapitalens organiske sammensætning", 1974, upubliceret papir, og M. Cogoy, "Profitratens fald og akkumulationsteorien", Politiske Arbejdstekster 3/4, april 1974 side 51 ff.

for at hæve arbejdsproduktiviteten (den organiske sammensætning stiger), men samtidig reduceres kapitalens eget værdigrundlag, idet størrelsen af v falder relativt i forhold til k . Det skal imidlertid understreges, at der er tale om en tendens, der vil sætte sig igennem i forskelligt omfang afhængig af den konjunkturrelle bevægelse. Endvidere findes en del modvirkende faktorer, der kan modvirke faldet og i perioder helt ophæve det, de skal kort nævnes her:

- A) en stigning i merværdiraten kan ophæve en stigning i den organiske sammensætning, (hvilket kan ses af ligningen), væsentligt er her, at merværdien øges, arbejderne udbyttes mere, uden at hverken k eller v øges.
- B) man kan sænke arbejdskraftens løn under dens værdi, der ved stiger merværdien, fordi den nødvendige arbejdstid falder.
- C) der kan ske en billigsgørelse af den konstante kapitalens bestanddele. Dette har betydning for størrelsen af k , som falder.
- D) der kan produceres en relativ overbefolkning, dette giver mulighed for produktion af absolut merværdi, således vil kapitalisterne tilskyndes til, i stedet for at indføre nye maskiner, at inddrage flere arbejdere.

Kapitalakkumulationen forløber ikke retlinet, profitraten bevæger sig som vi nævnte ovenfor ikke entydigt, disse giver sig udslag i forskellige konjunkturer, der samlet kaldes den industrielle cyklus, vi skal kort nævne de forskellige faser, som er: jævn opgang, prosperitet, overproduktion, krise og stagnation, og af disse skal vi kun komme ind på krisen og dens virkninger.

Krisen opståen hænger nøje sammen med modsætninger i den kapitalistiske produktionsmåde, og dennes anarkiske produktionsstruktur. Krisens opståen skal ses i sammenhæng med forudgående opgangsperioder, med gode profitbetingelser og hurtig akkumulation, som via konkurrencen fører til en stigende arbejdsproduktivitet, og stigende organisk sammensætning som beskrevet ovenfor. Dette fører på længere sigt til en faldende profitrate, der på et tidspunkt fremtræder som overproduktion. Denne "overproduktion" er et resultat af forringede profitmuligheder. Under kriserne overlever de virksomheder, der har den største arbejdsproduktivitet, hvilket giver sig

udtryk i en centraliseringstendens, idet de største overlevende virksomheder køber de mindre og uprofitable op. De krakkede virksomheder kan som regel købes langt under deres værdi, hvorfor der er mulighed for de nye ejere igen at producere under langt mere favorable vilkår, idet k falder.

Krisens rensende virkninger har imidlertid kun effekt, indtil man igen bevæger sig ind i en højkonjunktur, der vil få de samme følger som ovenfor.

Det forudgående var en overfladisk gennemgang af indholdet af "kapitalen"s 3 bind, med hovedvægten lagt på 1. bind. Fremstillingen har imidlertid bevæget sig over flere abstraktionsniveauer. Man skelner mellem forbindelse mellem kapital i almenhed, kapital i almenhed i sin realitet og kapital i sin realitet.¹¹⁾

Kapital i almenhed afdækker kapitalismens væsen, som imidlertid ikke fremtræder, før man sætter kapitalen i forhold til sig selv, dvs., før man inddrager konkurrencen, hvorefter vi får kapital i almenhed i sin realitet (dette sker i 3. bind). Begribelsen af kapital i almenhed er en forudsætning for kapital i almenhed i sin realitet, der umiddelbart konstituerer fremtrædelsesformerne på samfundets overflade. Fra kapital i almenhed i sin realitet findes imidlertid endnu et trin, før man kan forklare de empirisk, reale bevægelser. Dette problem involverer diskussioner både af teoriens udviklede stadi, samt anvendelsen af tilgængelig statistik, (dette skal vi vende tilbage til i sidste afsnit). Først da er man nået op på samfundets overflade, og kan forklare emperien, og først her befinder man sig ved kapital i sin realitet.

Vi skal gøre opmærksom på at bevægelsen fra kapital i almenhed til kapital i sin realitet følger den fremstillingslogik, vi tidligere har omtalt. Således går man fra det abstrakte mod det konkrete, hvor de sidste niveauer, i sig, indeholder de foregående.

1.3. Diskussion af kapitallogikkens forklaringssevne, samt kapitallogik og historisk materialisme set i relation til en analyse af kapitalismen.

Det foregående afsnit var en opridsning af kapitallogikkens

11) Disse begreber er udviklet af Marx i "Grundrids", se derudover Roman Rosdolsky, "Kapital i almenhed og de mange kapitaler", Kurasje nr. 7, side 66-70.

indhold, eller af kapitalens almene bevægelseslove. Vi skal nu gå over til at diskutere denne logiks forklaringsværdi i relation til en realanalyse af kapitalismen. Vi vil derfor vende tilbage til den diskussion, vi refererede til i sidste afsnit mellem kapitallogik og historisk materialisme, og vi vil her forsøge at inddrage nogle af de specielle problemer, der rejser sig ved en analyse af kvindearbejdet.

Det er vores opfattelse, at forsvarere og kritikere af kapitallogikken ind imellem forfejler deres mål ved at argumentere ud fra de forskellige abstraktionsniveauer, uden at skelne mellem dem, eller ud fra en misforstået opfattelse af kapitallogikkens forklaringsstatus.

Det står klart for os, at kapitallogikken som sådan ikke er tilstrækkelig til en konkret analyse af det danske samfund. Det er derfor nødvendigt at få kortlagt dens grænser.¹²⁾ Når disse er erkendt, må man afgøre, hvorledes man skal analysere områder og bevægelser, der ikke falder ind under eller kun delvist kan forklares i forhold til kapitalens logik.

Sondringen mellem de forskellige abstraktionsniveauer er væsentlig i forbindelse med ovennævnte diskussion. Diskuterer man kapitallogikkens forklaringsstatus ud fra kapital i almenhed går man galt i byen, da man fra dette niveau kun kan forklare væsenet. Endvidere er teorien ikke endnu tilstrækkelig udviklet til, at man kan komme til kapitalen i sin realitet. Der består et forskningsarbejde både i at videreføre "Kapitalen", således at man får afdækket senkapitalismens specifitet, endvidere vil man til enhver tid skulle igennem et dechifreringsarbejde i forbindelse med en historisk konkret analyse, hvor man må tage udgangspunkt i overfladen. Til disse problemer, kan man kun bruge kapitallogikken som udgangspunkt.

Hermed er dog langt fra alle problemer løst. Der opstår nye i forbindelse med områder og instanser, der ikke direkte er underlagt kapitalens logik, og som ikke har deres egen logik. Sådanne områder kaldes kapitaleksterne områder, og omfatter f.eks. staten og familien, der begge er faktorer, der har en meget stor betydning i forbindelse med en analyse af kvindearbejdet.

12) Vi skal her henvise til H.J. Schanz, "Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status." Modtryk, 1973.

De kapitaleksterne områder varetager funktioner, der er nødvendige for kapitalforholdets opretholdelse. For statens vedkommende er dette varetagelse af almene produktions- og reproduktionsbetingelser (bygning af broer og veje, samt sikring af arbejdskraftens reproduktion bl.a. via lovgivning osv.), den har endvidere en samlet funktion over for totalkapitalen.¹³⁾ Der ligger i dette, at staten kan varetage funktioner, der samlet gavner kapitalen, men som enkeltkapitalerne ikke kan varetage på grund af konkurrencen mellem disse. Familiens samlede funktion er for arbejderklassens vedkommende reproduktion af arbejdskraften, (denne funktion kan deles op i flere, hvilket vi vender tilbage til i afsnittet om familien).

Ved kortlægningen af disse nødvendige funktioner, har man imidlertid ikke forklaret disse instansers konkrete former, eller deres eksistens som sådan. Både staten og familien er som form ikke specifikke for kapitalismen, idet begge har eksisteret i tidligere produktionsmåder. Kapitallogikken slår derfor ikke til som forklaring af disse områder, og vi er her tilbage ved den historiske materialisme, der kan forklare forhold osse uden for kapitalismen. Løsningen på analyseproblemerne vedrørende staten og familiens nuværende former, må være en kortlægning af deres konkret historiske udvikling set i relation til den samfundsmæssige totalitet (for kapitalismens vedkommende deres kapitalaffirmative funktioner).

Endelig skal disse instanser analyseres i relation til den tendens, kapitalen har til at inddrage stadig flere områder under sig. Dette gælder f.eks. husarbejdet, der i stadig større omfang lægges over på andre, eller lettes ved hjælp af nye varer (dybfrosne færdigretter osv.). Vi skal i det følgende benævne denne tendens samfundsmæssiggørelse.

Vi skal nu gå over til at diskutere kapitallogikkens forklaringsstatus over for bevidsthedsudviklingen. Analysen af bevidsthedsformerne og deres udvikling er af afgørende politisk og strategisk betydning, fordi den er en forudsætning for forståelsen for og deltagelsen i klassekampen. Således kan man kun bidrage til en strategi for arbejdernes kamp for socialisme, hvis man har udviklet en forståelse for nuværende bevidsthedsformer.

13) Totalkapitalen, er summen af enkeltkapitalerne, men på grund af konkurrencen mellem enkeltkapitalerne kan disse være forskellige fra totalkapitalen, fordi enkelte kapitalister kan foretage sig ting, der på lang sigt ikke kan harmoneres med totalkapitalens interesser.

Vi skal kort referere og kritisere¹⁴⁾, nogle teoretiske ansatser, der alle i én eller anden form lader kapitalens logik styre bevidsthedsudviklingen.

- A) bevidsthedsudviklingen kan forklares ud fra kapitalens kategorier.¹⁵⁾

Ud fra denne opfattelse styres menneskenes bevidsthed ud fra varer-, penge- og kapitalfetichisme, det er således de fordrejede fremtrædelsesformer, der har den afgørende betydning. Der levnes ikke menneskene nogen handlingsevne eller mulighed for at overskride deres egen situation.

- B) bevidsthedsudviklingen følger kapitalforholdets udvikling.¹⁶⁾

Bevidsthedsudviklingen opfattes her som lineær, dvs., med udviklingen af kapitalismen skulle man få en stadig stigende klassebevidsthed, ethvert blik på virkeligheden kan demontere denne opfattelse, og et så konkret fænomen som reformismen og udviklingen i det tyske socialdemokrati omkring første verdenskrig gennemhuller denne opfattelse.

- C) bevidsthedsudviklingen kan forklares konjunkturelt.¹⁷⁾

Denne opfattelses udgangspunkt er "socialpartnerbevidstheden", der udspringer af den borgerlige opfattelse af de tre produktionsfaktorer: jord, arbejde og kapital. Disse bidrager alle (som partnere) til produktionen, ifølge den borgerlige opfattelse, og skal derfor have hver sin aflønning;

14) Vi skal her give et meget kort og utilstrækkeligt referat af de enkelte opfattelser, hvorefter nogle siden er blevet modificeret af deres ophavsmennesker. Vores hensigt er at trække nogle hovedlinjer op i pædagogisk øjemed, ikke at involvere os i en længere diskussion af konkrete værker. Vi vil i øvrigt henvise til, Gitte Rindom, "Kapitallogik og bevidsthed, kritik af en afledningsstrategi", 1974/75, upubl.

15) Denne opfattelse kommer til udtryk i Anders Lundkvist, "Kapitalens bevidsthedsformer", GMT.

16) Denne opfattelse kommer til udtryk hos Projekt Klassenanalyse, "Zur Taktik der proletarischen Partei", VSA, 1972.

17) Denne opfattelse kommer til udtryk hos Ole Marquardt, "Konjunkturforløb og klassebevidsthed", den tyske historiker, 1974.

(jordrente, løn og profit), dvs., de skal dele "overskudet" som partnere. "Socialpartnerbevidstheden" er ifølge C) en hæmsko for udviklingen af klassebevidsthed, idet den er med til at tilsløre den faktiske udbytning. "Socialpartnerbevidstheden" brydes imidlertid i krisen, hvor arbejderklassen rammes først og hårdest af arbejdsløshed og lønnedgang (realløns-), hvorfor det ikke længere er muligt at opretholde myten om vi-er-alle-i-samme-båd, fordi arbejderklassen har mulighed for at gennemskue "partnerskabets" skævheder. Ifølge denne opfattelse har klassebevidstheden kun en reel mulighed i krisen, mens den forsvinder i højkonjunkturen.

Det er vores opfattelse, at man skal inddrage forhold som "socialpartnerbevidstheden" i bevidsthedsanalysen, og her det danske overenskomstssystem, der formaliserer dette partnerskab. Men i øvrigt mener vi, man kan kritisere alle tre opfattelser for at ignorere fagforeninger¹⁸⁾, politiske partiers og - organisationers rolle, det er vores opfattelse, at alle disse skal inddrages i analysen af bevidsthedsformerne. Endelig er et væsentligt punkt at de alle alene behandler produktionsprocessens betydning for bevidstheden. For os at se må alle områder af samfundet, hvor konfraktionen mellem klasserne kommer til udtryk, inddrages. Især i forbindelse med kvindernes bevidsthed vil det endvidere være nødvendigt at inddrage familien, som har afgørende betydning for kvindernes opfattelse af samfundet, (disse skal vi vende tilbage til i afsnittet om familien).

Vi er nu nået til ét af de mest kontroversielle emner i diskussionen af kapitallogikken, nemlig klassekampens betydning.

I det materiale, vi har arbejdet med, har der været to tendenser. Den ene omfatter Jens Brinchs bog samt Probleme des Klassenkampfes nr. 2¹⁹⁾. Disse inddrager kun i ringe omfang klassekampsbef-

18) Ole Marquardt medtager fagforeningerne i sin forklaring, men dette får ikke nogen betydning for det grundlæggende i vores kritik, fordi disse blot behandles som den ene partner.

19) J. Brinch, "Kapitalakkumulation i Danmark efter 1945", politisk revy, 1974. Willi Semmler, Jürgen Hoffmann, "Kapitalakkumulation, Staatseingriffe und Lohnbewegung", Probleme des Klassenkampf nr. 2, side 1-85. (Oversat delvist i Politiske Arbejdstekster nr. 1, maj 1973, uden at der gøres opmærksom på, at artiklen er beskåret).

vægelsen i kapitalakkumulationsanalyserne. Det er spørgsmålet om de intenderer andet end snævert at beskrive det døde arbejdes (kapitalakkumulationens) udvikling, men hertil er det osse nødvendigt at se på styrkeforholdet mellem klasserne, idet kapitalen osse rummer modsætningen mellem lønarbejde og kapital, og man kan ikke beskrive udviklingen i den ene størrelse isoleret på den anden (hvad begge forfattergrupper er enige i). I det øjeblik man alligevel indsnævrer analysen til at være en beskrivelse af det døde arbejdes udvikling, eller af hvad der sætter sig igennem bag ryggen på menneskene, har det uheldige politiske følger. Man har således evt. bidraget til oparbejdelse af teorien, men indsnævret det politiske perspektiv. Det teoretiske arbejdes fornemste opgave er efter vores mening at kunne bidrage til fastlæggelsen af en politisk strategi for arbejderklassens kamp.

Den anden tendens omfatter gruppen proletarische front, der så at sige går i den modsatte grøft i deres reaktion på den første "økonomistiske" tendens. Gruppen tager et arbejderstandpunkt, hvorved de forstår følgende:

"Arbeiterstandpunkt: dass bedeutet, auf jedes vorgegebene Interpretationsschema, auf jedes griffige Floskel eines erstarrten Kapitalbegriffs zu verzichten. Der Arbeiterstandpunkt setzt voraus, anzuerkennen, dass für die historische Analyse des Kapitalismus die konkrete Auseinandersetzung zwischen Arbeit und Kapital entscheidend ist, dass zwischen der Klassenzusammensetzung im Ausbeutungsprozess und den Kampfformen der Arbeiter ein zentraler Zusammenhang entsteht, von dem her die kämpfende Klasse selbst die Frage der Blockierung der kapitalistischen Entwicklung und des Übergangs zum Aufstand sich immer neu stellt und immer neu beantwortet. Für den Arbeiterstandpunkt sind die derzeit so heiss diskutierten Theorien des Parteaufbaus von oben nach unten oder von unten nach oben absolut uninteressant, für ihn zählt nur das, was von den aktuellen Klassenkonflikten und ihren historischen Vorstufen ausgehend angeeignet werden muss, um die despotische Maschinerie des Mehrwerts so, wie sie heute existiert, möglichst effektiv und kurzfristig anzugreifen und aus den Angels zu heben." 20)

Proletarische Fronts hele udgangspunkt er altså klassekampen. Vi er imidlertid i tvivl om, hvorledes de opfatter denne i forhold

20) Proletarische Front nr. 10, "Arbeiterkampf in Deutschland", Trikont, 1973 side 5,6.

til kapitallogikken, dvs., om klassekampen sætter kapitalens logik ud af funktion, eller om de mener, at klassekampen er den måde kapitallogikken sætter sig igennem på.²¹⁾ De beskriver, hvorledes kapitalisterne knægter arbejderne i skærpede situationer via staten og kriserne samt ændringer i den umiddelbare produktionsproces. For så vidt de mener, at disse ting sker som bevidste træk fra kapitalisternes side, er vi uenige med dem. Dette forudsætter nemlig en vurdering af kapitalisterne, som en bande bisser, der er indbyrdes enige, og som efter forgodtbefindende kan skabe kriser, ændre staten osv. Det kan medføre en moralsk forkastelse af disse, som altid vil være utilstrækkelig. I stedet bør man se kapitalisterne som personer, der er bærere af bestemte karaktermasker; til syvende og sidst er det ikke noget forkasteligt i deres karakter, men nogle objektive forhold i samfundsstrukturen, der skaber udbytningen.

Uanset hvordan man opfatter Proletarische Front, må man se deres bidrag som væsentligt for en diskussion af kapitallogikken. Deres løsning på problemerne består nemlig i en historisk oparbejdning af klassekampserfaringerne, de taler for, hvad man kunne kalde en snæver anvendelse af den historiske materialisme som metode, snæver, på den måde, at de kun tager udgangspunkt i produktionsprocessen.²²⁾

Konklusion

Den historiske materialisme skal efter vores opfattelse forstås bredt, således at den som metode kan anvendes på alle forhold i samfundsstrukturen. Samtidig kan den, som vi nævnte i begyndelsen, anvendes på alle produktionsmåder. Da vi tog udgangspunkt i kapitallogikken, var grunden netop, at vi ville analysere forhold inden for en bestemt produktionsmåde, nemlig kapitalismen. Konklusionen

21) Man skal muligvis skelne mellem forskellige værker, gruppen eller enkelte medlemmer har skrevet. Således afviger Rot, "Die andere Arbeiterbewegung", Trikont sig fra Proletarische Front 10, som vi har arbejdet med.

22) Dette legitimerer de ud fra et citat fra "Die deutsche Ideologie" hvor Marx skriver, "Wie die Individuen ihr Leben äussern so sind sie. Was sie sind, fällt zusammen mit ihrer Produktion, sowohl damit, was sie produzieren, als auch damit, wie sie produzieren".

på det foregående er imidlertid, at kapitallogikken kun er, og kan forklare de aleme bevægelseslove. Vi må derfor oparbejde, hvad man kunne kalde en historisk materialisme for kapitalismen, fordi vi ellers ikke kan analysere områder og forhold, der ikke direkte er underlagt kapitalens logik.

En historisk materialisme vil på den ene side implicere en analyse af de enkelte områders historiske udvikling, men på den anden side vil denne analyse være relateret til den samfundsmæssige totalitet. Det sidste er nødvendigt (og centralt i den historiske materialisme), fordi en analyse af den historiske udvikling ikke i sig selv er en forklaring på disse områders særlige eksistens eller karakteristika.

Bevidstheden kan som vi så i det foregående ikke alene forklares ud fra kapitallogikken. En bevidsthedsanalyse må omfatte både de umiddelbare forhold i produktionsprocessen og andre forhold uden for denne. Politiske partier og -organisationer samt fagforeningers rolle i forbindelse med bevidstheden skal analyseres. Endelig må osse forhold i reproduktionssfæren medtages. Hermed får man et mere realistisk billede af bevidsthedsformerne, hvor mange forhold spiller ind, nogle som hæmmende, andre fremmende for dannelse af klassebevidsthed. Det metodiske problem i denne forbindelse har vi endnu ikke løst.

Klassekampen opfatter vi som den form, modsigelsen mellem kapital og lønarbejde bevæger sig i. Man kan derfor hverken sige, at kapitallogikken kan styre klassekampen eller omvendt. Kapitalen sætter klasserne og modsætningerne dem imellem, men klassekampen må forstås og analyseres som den mulighed, der foreligger for at overskride det døde arbejdes dominans over det levende. Tager man alene udgangspunkt i kapitallogikken amputeres dette politiske perspektiv. Den historiske materialisme er den metode vi må anvende for at få disse med. Det er imidlertid indlysende, at problemerne ikke er løst, fordi man vedtager, hvilken metode, man vil anvende. Endnu har ingen foretaget en systematisk analyse af klassekampsbewægelsen, og vi skal sandsynligvis ligesom alle andre gennem en del overvejelser, før vi kan gøre det konkret.

Udgangspunktet for vores analyse var kvindearbejdet under kapitalismen, specielt med henblik på arbejderkvinderne. Deres situation er karakteriseret af dobbeltarbejde, dvs., af hjemmearbejde i familien og af lønarbejde. Vi kan anvende kapitallogikken som

udgangspunkt for analysen af lønarbejdet, og her delvist forklare de specielle forhold for kvinderne: lav løn, funktion som arbejds-kraftreserve osv.

Her mangler imidlertid en forklaring på, at kvinderne har en lavere organiseringsgrad, - bevidsthedsniveau og - klassekampstradition end de mænd, der er placeret i samme lønarbejdersituation. Her bliver kvindens placering i familien én af de væsentligste faktorer, man skal se på. Familien kan karakteriseres som et kapital-eksternt område, og vi kan afdække dens kapitalaffirmative funktioner, men derudover må vi analysere familiens konkrete form og historiske udvikling, og samtidig dens bevidsthedsmæssige betydning for kvinderne.

Disse spørgsmål behandles i de følgende dele af artiklen, afsnit II, behandler familien og den ene side af dobbeltarbejdet, nemlig hjemmearbejdet. Sidste afsnit berører analysen af dobbeltarbejdets anden side, nemlig lønarbejdet. Resultaterne her har imidlertid kun karakter af teser, hvilket skyldes at det er det arbejde, der ligger foran os, og som vi indtil videre kun har beskæftiget os med sporadisk.

II. Arbejderfamilien under kapitalismen

Indledning:

En analyse af familien indgår som et vigtigt led i forståelsen af arbejderkvindernes situation, idet kvindernes placering og rolle inden for familien betinger bestemte forhold, især af bevidsthedsmæssig art, som får afgørende betydning for udviklingen af den socialistiske kvindekamp.

En analyse af kvindernes situation inden for familien må som udgangspunkt placere familien inden for den samfundsmæssige helhed, som den indgår i. Først derefter kan kvindernes placering og rolle inden for familien, samt konsekvenserne heraf forstås fuldt ud.

En egentlig familieanalyse må altså tage sit udgangspunkt i den samfundsmæssige sammenhæng, familien indgår i, herudfra må der udarbejdes følgende aspekter: familiens historiske opståen, dens struktur (antal generationer, antal medlemmer i familien), dens interne relationer (psykiske relationer mellem kønnene og mellem voksne og børn, kønsmæssig arbejdsdeling), samt endelig familiens funktioner i forhold til den samfundsmæssige produktion.²³⁾

Ændringerne i familiens struktur og interne relationer må belyses ud fra de funktionsændringer, familien gennemløber i takt med den samfundsmæssige udvikling. Funktionsbetragtningen, der angiver de familiemæssige aktiviteter af afgørende betydning for den samfundsmæssige produktion, giver den mest frugtbare indfaldsvinkel til forståelsen af familiens samfundsmæssige placering.

Det er ikke vores hensigt at foretage den egentlige familieanalyse²⁴⁾, men at give et rids af hovedtrækkene i en familieanalyse.

23) Jævnfør Lena Dalgaard, "Familiens udvikling og funktion under kapitalismen", 1974, side 2. Hun skelner mellem familiens konstituering, form, struktur og funktion. Mens vi har valgt at bibeholde termen funktion, har vi valgt at kalde form for struktur, idet vi ønsker at præcisere det komplekse aspekt ved familiens størrelse etc. Tilsvarende har vi anvendt termen interne relationer i stedet for struktur for at præcisere, at der er tale om "de indre forhold ved familien".

24) For yderligere uddybning se Dalgaard, Signe Arnfred, "Kvinder og kapitalisme", RUC, 1973, samt Heidi Rosenbaum (udg.), "Familie und Gesellschaftsstruktur", Frankfurt a. M., 1974. (sidstnævnte er sammensat af artikler tilbage fra 1959).

Vi vil i denne skitse dels behandle de metodiske spørgsmål, en familieanalyse rejser, dels give et rids af arbejderfamiliens funktioner under den højtudviklede kapitalisme, og endelig vil vi diskutere kvindernes specielle situation i familien. Vores skitse af familien i arbejderklassen vil således fokusere på dennes funktioner samt kvindernes situation inden for denne, skitsen vil altså dreje sig om den nutidige familie²⁵⁾, og den vil derfor være statisk.

11.1. Metodiske spørgsmål i forbindelse med en familieanalyse.

En undersøgelse af familiens funktioner (sådan som vi vil skitsere dem i næste punkt) indgår som del af en egentlig familieanalyse. Hvorledes skal denne analyse gribes an?

Tager man sit udgangspunkt i familien som sådan, kan man sige, at familien alment varetager individernes opretholdelse, og dermed artens videreførelse. Konstateringen af dette almene træk ved familien som sådan kan imidlertid ikke være udgangspunkt for analysen, dette almene og fælles træk, vil under kapitalismen materialisere sig konkret historisk inden for de enkelte klasser som klassespecifik reproduktion. Udgangspunktet for en materialistisk familieanalyse må være en placering af familien i forhold til den kapitalistiske samfundshelheds fundamentale træk, i forhold til det træk, der sætter klassespecifiteten. Vi tænker her på relationen mellem lønarbejde og kapital.

En nøjere skitsering af arbejderfamiliens funktioner må altså tage udgangspunkt i kapitalismens basale lovmæssighed, profitmaget og prøve at fastlægge arbejderfamiliens funktioner i relation hertil. I denne sammenhæng vil det sige, at vi vil anskue funktionerne ud fra kapitallogikken.

Det primære udfoldelsesområde for kapitalens logik er produktions- og cirkulationsprocessen. I relation hertil er familien et kapitaleksternt område, arbejderfamilien varetager funktioner, der er nødvendige for kapitalens kredsløb, samtidig med, at den ikke direkte er underlagt kapitalens dominans, (jvf. side 10). Som kapi-

25) Arbejderfamilien definerer vi som den familie, hvis indtægt er afhængig af dagligt salg af arbejdskraft til kapitalen eller til staten, for så vidt disse arbejdere udfører merarbejde. Jvf. Brita Foged, "Kvindearbejde 1950-71", eget tryk.

talekstern kan familien ikke direkte, som instans i samfundshelheden, logisk afledes af kapitalbegrebet; f.eks. kan ændringer i familiens funktioner ikke direkte afledes som konsekvens af kapitalens udvikling.

En tilfredsstillende analyse af familien må således tage sit metodiske udgangspunkt i en oparbejdelse og anvendelse af den historiske materialisme for kapitalismen. Dette implicerer en diskussion af kapitallogikkens grænser i forhold til kapitaleksterne områders egen udvikling.

At familien som institution ikke kan afledes logisk af kapitalbegrebet betyder ikke, at den kan anskues ud fra kapitalen, denne betragtningssmåde bliver tværtimod nødvendig for forståelsen af familiens placering i forhold til den samfundsmæssige produktion og dermed for forståelsen af familiens status som kun delvist underlagt kapitalen og derfor delvis autonom i forhold til kapitalen.

II.2 Arbejderfamiliens funktioner i dag.

Arbejderfamiliens væsentligste og dominerende funktion i forhold til den samfundsmæssige produktion er at reproducere arbejdskraften til at kunne producere nye værdier i produktionen. En nødvendig forudsætning for reproduktionen er konsumtionen, som er familiedlemmernes konsummering af brugsværdierne. Yderligere kan socialisering ses som den bevidsthedsmæssige konsekvens af reproduktionen.²⁶⁾

I det følgende vil vi først skildre den overordnede reproduktionsfunktions konkrete indhold, og derefter vil vi se på konsumtionen og socialiseringen som forbindelsesled til produktionsprocessen.

Reproduktion af arbejdskraften

Det bør straks nævnes, at den her omtalte reproduktion af arbejdskraften kun udgør dennes "private" del, den anden (og mindst lige så væsentlige) del varetages "offentligt" i uddannelsesinstitutioner, hospitaler og sociale institutioner m.m.

26) Jævnfør Dalggaard op.cit. side 226-283 (afsnit V), og Arnfred op.cit. side 72-85 (afsnit L C).

Reproduktionsfunktionen er i den marxistiske analyse af arbejderfamilien et samlende, overordnet begreb, som præciserer familiens placering i forhold til kapitalens akkumulation, samtidig med at det som bredt begreb samler de enkelte aspekter af familiens indhold (eller funktioner) under ét.

Reproduktionen kan for de voksnes vedkommende betragtes som daglig reproduktion af varen arbejdskraft, som muliggør salget af arbejdskraften, dette salg af arbejdskraften er samtidig forudsætningen for merværdiøgningen.

I denne daglige reproduktion indgår dels de fysiske nødvendigheder, såsom mad, tøj, seng og bolig, og dels de psysiske nødvendigheder, såsom underholdning, afstresning, ferie, leg og elskov. Disse aktiviteter i familien resulterer i en restituering af den i produktionsprocessen nedslidte arbejdskraft. Med den øgede udbytning stiger således osse behovet for restitueringen i familien. Derfor kommer familielivet i høj grad til at virke kompenserende for den øgede udbytning, og for manglen på livskvaliteter i arbejds-situationen.

For børnenes vedkommende er reproduktionen en generationsmæssig reproduktion af arbejderne, dvs. en sikring af, at der er arbejde til at overtage forældrenes plads som de udnyttede i produktionen. Her som ved reproduktionen af voksne, er der tale om både et fysisk og et psykisk moment, hhv. fødsel, forsørgelse og opdragelse. Tilsammen resulterer reproduktionen af de voksne og reproduktionen af børnene i klassens reproduktion af sig selv som klasse.

Vores synsvinkel på familiens funktioner er her, at kapitalen udnytter familien, idet opfyldelsen af de basale behov inden for familien samtidig er opfyldelsen af kapitalens behov for at få reproducere arbejdskraften. Analysen af arbejderfamilien viser hvorledes disse almene reproduktionsbehov for menneskene gøres kapital-affirmative og subsumeres af kapitalen, dvs., gøres afhængig af og underordnes under kapitalen.

Arbejderfamiliens overordnede funktion kan skematisk fremstilles på følgende måde:

Privat reproduktion af arbejdskraften:

	de voksne - dag til dag	børnene - generationsmæssigt
fysisk	restituering	fødsel/forsørgelse
psykisk	restituering, disponering til lønarbejdet	opdragelse

Her er det vigtigt at påpege, at de enkelte aspekter af reproduktionen i virkeligheden falder sammen eller glider jævnt over i hinanden. I en analyse af familien (såvel som af andre institutioner i det borgerlige samfund) må man imidlertid forsøge at skille "virkelighedens" overflade ad og se de indre sammenhænge for derigennem at finde institutionens "væsen".

Hvad har det med en kvindeanalyse at gøre? Netop kvinders traditionelle rolle som dem, der primært varetager familiens funktioner gør det nødvendigt at præcisere familiens placering i forhold til samfundets drivende kraft, kapitalakkumulationen. Her skal således præciseres, at kvindernes hjemme/familiearbejde er samfundsmæssigt nødvendigt arbejde, der fremtræder som privat arbejde. Herudfra kan man diskutere, hvorvidt mandens løn skulle/burde dække reproduktionsomkostningerne for hele familien, og således om kvindearbejdet i familien er ulønnet. Vi mener, at kvinderne udfører gratis arbejde for kapitalen, for så vidt de også udfører (delvist) lønnet arbejde for kapitalen, dvs. for så vidt de arbejder dobbelt. Dette dobbeltarbejde er af økonomiske grunde en realitet for mange af arbejderklassens kvinder.²⁷⁾

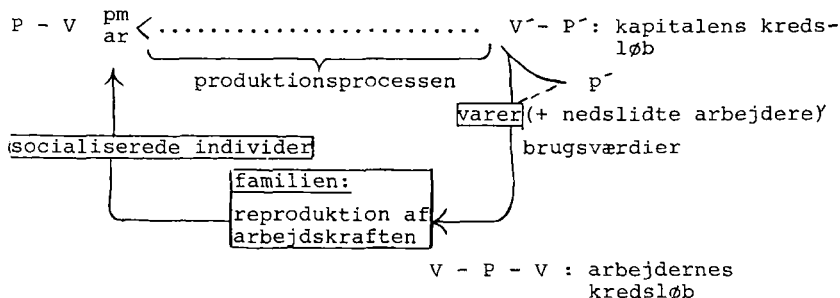
- 27) Spørgsmålet om, hvorvidt de hjemmearbejdende kvinder (uden udearbejde) arbejder gratis for kapitalen er svært at afgøre. Ud fra en familielønsbetragtning skulle enkeltforsørgeren aflønnes, således at vedkommende kunne dække hele familiens reproduktion. Ved sammenligningen mellem familier med to og én lønarbejdende medlemmer, skulle kriteriet for hvorvidt hjemmearbejde er ulønnet eller ej, være afhængig af en teoretisk og empirisk afklaring på spørgsmålet om, hvad reproduktionsomkostningerne i gennemsnit udgør. Men et sådant "empirisk gennemsnit" mener vi ikke det er muligt at finde frem til, netop fordi reproduktionsomkostningerne ud over den almindelige værdibestemmelse indeholder et historisk og et moralsk element (K. Marx, "Kapitalen", Rhodos, 1970, 1. bog side 287) og dermed ikke endegyldigt kan bestemmes teoretisk. Denne bestemmelse bliver måske osse i det lange løb mindre interessant end en diskussion af de bevidsthedsmæssige konsekvenser af hjemmearbejdets form.

Kvindernes familiemæssige tilknytning betyder, at visse dele af kvinderne i arbejderklassen i perioder kun arbejder i hjemmet, og i andre perioder, hvor kapitalen mangler arbejdskraft, er dobbeltarbejdende; familien fungerer således som opbevaringssted for den kvindelige del af arbejdskraftsreserven, som historisk har udgjort størstedelen af kapitalens reservearmé.

Aspekter ved reproduktionen, konsumtion og socialisering.

Efter at have skildret arbejderfamiliens "væsen", den daglige og livslange reproduktion af arbejdskraften, vil vi nu se på, hvorledes konsumtionen og socialiseringen kan betragtes som forbindelsesled mellem produktionsprocessen og familien.

Dette forhold kan illustreres på følgende måde:

P er penge ($P' > P$) pm er produktionsmidler som købes for p
V er varer ($V' > V$) ar er arbejdskraft

Denne illustration,²⁸⁾ viser følgende:

For kapitalistens udlæg, P, købes varer, V, nemlig pm og ar. Disse kombineres i produktionsprocessen, resultatet er varer med større værdiindhold end de oprindelig købte varer.

I relation til arbejderne viser illustrationen følgende:

1. Resultatet af produktionsprocessen er brugsværdier og nedslidte arbejdere. Brugsværdierne indgår som middel i reproduktionen af arbejdskraften.
2. Resultatet af reproduktionen er socialiserede individer i besiddelse af arbejdskraft, som i sit indhold er forudsætningen for produktionsprocessens daglige gentagelse.

28) Jævnfør Arnfred, op.cit. side 66 f.

Hele illustrationen viser desuden, at arbejderne er nødsaget til at sælge deres arbejdskraft for at opretholde livet. Denne nødvendighed er baseret på adskillelsen mellem arbejdskraften og produktionsmidlerne; dette salg af arbejdskraft indgår som væsentligt moment i reproduktionen af selve lønarbejde-kapital forholdet. Socialiseringen skal her opfattes som en væsentlig forudsætning for accepten af dette forhold. Desuden virker cirkulationssfareideologien (jævnfør side) yderligere understøttende for accept af lønarbejdet.

Denne tvang eller nødvendighed fremtræder som arbejderens eneste mulighed for overlevelse i det kapitalistiske samfund, og er samtidig kapitalens eneste mulighed for øgning af merværdien.

Det skal her gentages, at dette kun er en del, men en vigtig del, af hele arbejdskraftens reproduktion. Endvidere indgår det offentlige (staten, amterne og kommunerne) i reproduktionen, de kan begrebsligt udskilles til at omfatte arbejdslevnets produktion og reparatur.²⁹⁾

I det følgende vil vi se på konsumtionens og socialiseringens karakter inden for arbejderklassen, som vores analyse koncentrerer sig om. Der er lagt mest vægt på socialiseringen, forstået som det bevidsthedsstrukturerende element for familieindividerne. I dette afsnit er det netop væsentligt at se dobbeltkarakteren i familien, nemlig på den ene side dens status som kapitaleksternt område, der betinger den relative autonomi, og på den anden side begrænsningen i denne autonomi, idet det er kapitalen, der stiller krav til og sætter betingelserne for "familielivet" overhovedet. Løn- og arbejdsforhold bestemmer, materielt og immaterielt, indholdet i familiens fritid.

Konsumtion

I produktionsprocessen produceres værdi og merværdi, i cirkulationen realiseres disse værdier, kapitalisten får sit udlæg tilbage og mere til. Nogle af disse penge skydes så igen ind i produktionsprocessen.

29) E. Altvater og F. Huisken, "Kategorierne produktivt og uproductivt arbejde i kapitalens reproduktionsbetingelsers rammer", Studenterrådets årsberetning 1971/72, Århus Universitet.

Realiseringen af varerne i cirkulationssfæren forudsætter, at de besidder brugsværdi. Arbejdernes konsumtion bliver et værdirealiserende moment i kapitalens kredsløb, samtidig med at arbejderne køber varer for at komme i besiddelse af disses brugsværdi (altså for at konsumere dem). Med kapitalens udvikling bliver arbejderne/konsumenterne stadig mere underlagt kapitalens behov for øget afsætning. Denne skal ikke tjene direkte til forbedring af levestandarden, men til at øge merværdien. Samtidig er kapitalen interesseret i at holde lønningerne så lave som muligt, fordi dette også øger merværdien. Dette er en modsætning i kapitalen, der overføres til arbejderne, i og med de på samme tid underlægges en oppresning af forbruget ("forbrugerræs"), og en nedpresning af lønnen. For arbejderne er der principielt to måder at øge forbruget på i denne situation: enten at føre kamp for højere løn ved samme arbejdsintensitet, eller ved at pukke hårdere, f.eks. via akkordarbejde eller overarbejde. I perioder, hvor arbejderklassen står svagt i klassekampen, medfører tvangen til øget forbrug altså, at arbejderklassen betaler for sin velstandsstigning gennem hurtigere fysisk og psykisk nedslidning. Endelig kunne man forestille sig, at en del af væksten i kvindearbejdet netop kunne skyldes tvangen til øget forbrug kombineret med mændenes manglende mulighed/evne for at øge lønnen.

I familien er forbruget- konsumtionen af brugsværdier - en materiel bestanddel af reproduktionen af arbejdskraften. I sig selv er konsumtionen af produkter en almen (historisk) nødvendighed, men den kapitalistiske produktionsmåde bestemmer både dens karakter og indhold. - Den almene forudsætning for konsumtion og reproduktion er arbejde slet og ret- det er en trivialitet at fremhæve, at der eksisterer en materiel nødvendighed til at arbejde. Denne nødvendighed til at arbejde udfolder sig imidlertid under kapitalismen for arbejderklassens vedkommende inden for en historisk produceret og dermed historisk overvindelig form, lønarbejdets form. Denne form er betinget af arbejdernes adskillelse fra produktionsmidlerne. - For en strategi, der sigter på ophævelsen af lønarbejdet må det være et vigtigt mål at analysere de faktorer, der hæmmer indsigten i lønarbejdets historisk betingede/historisk overvindelige form. Herved har vi åbnet op for en omfattende diskussion af bevidsthedsdannelsen inden for arbejderklas-

sen. - Ud fra dette afsnits emne vil vi dog her kun se på familiens bevidsthedsdannende og bevidsthedsstrukturerende funktion: socialiseringen.

Socialiseringen.

Hvad sker der i familien? Resultatet - arbejderne - er individer i besiddelse af en arbejdsformåen, materialiseret i en vare, arbejdskraften, som sælges mod løn. Salget af denne vare forudsætter en accept af nødvendigheden af lønarbejdet.

Denne accept er en konsekvens af den socialisering, der finder sted inden for familien. Vi taler her både om den daglige socialisering af de voksne arbejdere og socialiseringen af børnene. Socialiseringen i familien har det dobbelte formål: at tilpasse arbejderne til accept af tvangen til lønarbejde, og at tilpasse børnene til deres fremtidige status som lønarbejdere.³⁰⁾

Socialiseringen har altså i vor anvendelse betydningen: tilpasning til den borgerlige ideologi, tilpasning til accept af det bestående samfund. For så vidt klassemedlemmernes bevidsthed overskrider den borgerlige socialisering, vil vi ikke længere her tale om socialisering, men om dannelse af klassebevidsthed. - Her behandler vi socialiseringen, og ikke dannelsen af klassebevidsthed, fordi vi vil se på de kapitalnødvendige og bevidsthedsmæssige funktioner, familien varetager.

Socialiseringen inden for familien har sin materielle basis i den tilsyneladende adskillelse mellem privat og offentlig sfære, mellem arbejdsliv (hvor andre hersker) og hjemmeliv (hvor man selv kan bestemme). I familien kan man opleve den private ejendomsret som en positiv realitet, hvor man i produktionen oplever kapitalens private ejendomsret som en negativ realitet.

Familiens tilsyneladende privat/isolerede status udspringer af, at den ikke direkte er underlagt kapitalens herredømme, denne privatisering og isolering, der har en vis realitet på overfladen, resulterer i en opfattelse af familien som autonom i forhold til produktionslivets profitorienterede indretning. Herom skriver Jürgen Habermas:

30) Jævnfør Petra Milhofer, "Familie og Klasser", Rhodos, 1975.

"Eierens selvstendighet på markedet tilsvarer menneskets selvfremsstilling i familien. Denne familiens intimitet, som tilsyneladende er løst fra samfunnsmessig tvang, er seglet på at den privatautonomi som utøves i konkurransen, er sann. En privatautonomi som fornektet sitt økonomiske opphav - som bare praktiseres utenfor området til den markedsdeltaker som mener sig å være autonom - slik autonomi er det da også som gir den borgerlige familie bevissheten om seg selv."31)

Den tilsyneladende autonomi er altså skabt i den borgerlige families billede, den proletariske familie overtar den borgerlige familieideologi. Citatet fra Habermas peger desuden hen på markeds-situationen og dermed cirkulationssfareideologien (jævnfør afsnit I om lønmystifikationen), der sætter alle varebesiddende individer frie og lige over for hinanden. Cirkulationssfareideologien støtter opfattelsen af familien som autonom.

For at udtrykke, at familien på et overflade-reelt plan er i besiddelse af autonomi, samtidig med at denne autonomi er underlagt et mere eller mindre skjult "økonomisk ophav" har vi valgt at bruge udtrykket relativ autonomi. Et eksempel: familien i arbejderklassen er tilsyneladende frit stillet, hvad angår sammensætningen af forbruget, selvfølgelig under hensyntagen til lønnens størrelse, men under denne tilsyneladende frihed ligger lønarbejdertvangen som forudsætning for forbrug overhovedet.

I den relativt autonome hjemmesfære oplever arbejderne en vis myndighed over deres egen situation og en mulighed for at kunne tilfredsstille behov, der bliver tilsidesat i produktionen. Idet familielivet faktisk leverer mulighederne for menneskelige omgangsformer fremstår familien som den egentlige grund til, at man arbejder for at leve. På dette ideologiske plan bekræfter de familieideologiske forestillinger den tilsyneladende naturgivne økonomiske tvang til lønarbejdet. Tilsammen virker disse faktorer hæmmende for indsigten i, at det levende arbejdes behov er underlagt det døde arbejdes behov.

Sammenfattende kan man sige, at reproduktionen, konsumtionen og sosialiseringen fungerer som kompensation for den daglige fysiske og psykiske nedslidning af arbejderne, og som ideologisk motivation (supplering af den økonomiske tvang) til at arbejde under kapitalens herredømme. I den udstrækning det "accepteres", at kapitalen udnyt-

31) J. Habermas, "Borgerlig Offentlighed", Gjørvik, 1971, side 44.

ter familien virker familieinstitutionen tilslørende og legitimerende for udbygningen i produktionsprocessen.

På grund af familiens relative autonomi og isolation er det svært at gennemskue, hvorledes familiens funktioner også tjener kapitalens interesse. Hertil kommer alle de andre fordrejninger på den samfundsmæssige overflade, som medvirker til at reelle forhold ikke er lette at gennemskue (ad lønmystifikationen, som vi henviste til før). Generelt må man sige, at familiens marginale placering i forhold til den samfundsmæssige værdiproduktion hæmmer indsigten i modsætningsforholdet mellem lønarbejde og kapital, hermed har vi også sagt, at det primært er ud fra den daglige konfrontation mellem lønarbejderne og kapitalen, at den bedste mulighed for indsigt opstår. Denne indsigt er en af forudsætningerne for at klassebevidsthed kan dannes.

Familien er indtil nu blevet fremstillet, som om den rent faktisk var i stand til at opfylde sine medlemmers behov. Det mener vi ikke, den er! Ovenstående rids er rensat for "problemer", fordi vi vil anskueliggøre hvorledes familien bliver udnyttet.

Problemerne og modsætningerne inden for familien opstår som konsekvens af de antagonistiske krav, der stilles til familien, (kapitalens/arbejdernes -, og det døde arbejdes over for det levende arbejdes krav). Denne modsætning kan ikke løses under kapitalismen.

Familien kan betragtes som progressiv, idet man inden for denne har mulighed for at formulere menneskelige behov, og dermed potentielt kapitalnegerende behov, den kan betragtes som reaktionær, for så vidt den "accepterer" sine begrænsede, men dog eksisterende muligheder for tilfredsstillelse af menneskelige behov, og prøver "at få det bedste ud af situationen". Dette medfører nemlig isolering, atomisering og familær selvtilstrækkelighed. Dermed vil den accept blokere for nødvendigheden af at rejse de menneskelige behov, således at de peger ud over det bestående.

II.3 Kvindernes situation inden for familien.

Dette afsnit er et forsøg på at komme bag de økonomiske kategorier i det foregående afsnit II.2. - Vi vil her se på nogle væsentlige træk ved familiens interne relationer, primært med henblik på de væsentlige træk ved familiens interne relationer, primært med henblik på beskrivelse af kvindernes specielle situation.

De indledende generelle overvejelser vedrørende kvindernes situation gælder for begge kategorier af arbejderkvinder, både de dobbelt- og de enkeltarbejdende. Til sidst vil vi se på de enkelte kategorier for sig.

Familien blev beskrevet som den relativt autonome instans der varetager den kapitalnødvendige reproduktion af arbejdskraften. Ud fra dette overordnede perspektiv søgte vi at beskrive konsumtions- og socialiseringsfunktionerne.

Inden for familien gælder det som hovedregel, at det er kvinden, der står som den person, der har hovedansvaret for udførelsen af familiens funktioner. Hun føder børnene, planlægger det daglige konsum via varetagelse af indkøb, madlavning og dertilhørende aktiviteter. Psykisk set er hun den emotionelle pol i familien i modsætning til manden, som er den instrumentelle. Gennem sin emotionalitet (et resultat af opdragelsen) får hun en vigtig rolle i socialiseringsprocessen, både over for manden via kompensation for arbejdslivets mangel på emotionalitet, og over for børnene via sin emotionelle "morrolle".

Kvinden står som den, der holder sammen på hjemmet, hun er dets midtpunkt, ikke i kraft af sig selv, men i kraft af de funktioner, hun varetager over for familien. Selv om hun ikke alene udfører alle funktionerne, og selv om husarbejdet teknisk set er blevet meget lettet, er det stadig hende, der opfattes og står som den centralt planlæggende, den primært ansvarlige inden for familien. Manden opfattes tilsvarende som den person, der besidder det væsentlige ansvar for familiens ydre relationer.

Når vi siger, at kapitalen udnytter familien, er det altså i høj grad kvindernes arbejde i familien, der bliver udnyttet.

Gennem kvindens centrale placering i familien opnår hun en identifikation med familien, den bliver hendes primære identifikationsbasis. Via denne primære identifikation vil kvinderne inden for arbejderklassen solidarisere sig med de familiemedlemmer, de er omgivet af, dvs., solidarisere sig individuelt.

Behovet for emotionel kompensation og tryghed rettes til kvinderne, mændene kan således afreagere over for kvinderne, hvorved kvinderne bliver fastholdt i deres harmoniserende rolle. Harmonifunktionen sammenholdt med den primære identifikation med familien medfører at kvinderne bliver isoleret i familiesfæren.

Denne isolation medfører tendentielt en reaktionær holdning over for den ydre verden, den verden, der ligger uden for familien. Denne tendentielt reaktionære holdning støttes af den opdragelse til emotionalitet, kvinderne har fået. I familien bygger man netop på privatiserede, individuelle relationer i modsætning til den "offentlige" verden, hvor man bygger på upersonlige, nøgterne (af-emotionaliserede) relationer. Opdragelsen bibringer således kvinderne en psykisk disponering til identifikation med familien.

For de kvinder i arbejderklassen, der kun arbejder hjemme, er mulighederne for at opnå en anden identifikation end hjemmeidentifikationen minimale. For en socialistisk strategi der sigter på at forene mænd og kvinder inden for arbejderklassen til fælles kamp betyder kvindernes primære identifikation, at det måtte være et krav at alle kvinder skal arbejde i produktionen, samt at mænd og kvinder deles ligeligt om hjemmearbejdet.³²⁾

Men dette krav er ikke nok. Selv for de kvinder, der er dobbelt-arbejdende, er den familiære identifikation den primære i forhold til identifikationen med arbejdskammeraterne i arbejdsituationen. Denne tese understøttes af flere forhold, bl.a. kvindernes lavere organisationsgrad, opfattelsen af manden som familiens hovedforsørger, samt af kvindernes ringere deltagelse i arbejdskampe.

Dette forhold peger på nødvendigheden af at føre en selvstændig kamp mod den ideologi, der binder kvinderne til hjemmet. For så vidt denne ideologi også deles af mændene i arbejderklassen, må kvinderne også føre kamp mod mændenes forventninger til kvinderne.

For at denne ideologiske kamp for kønnenes ligestilling ikke skal resultere i en blot og bar ligestilling af kønnene over for udbytningen i produktionsprocessen må denne kamp indgå som integreret del i arbejderklassens samlede kamp for socialisme.

32) "Nur durch ihren Eintritt ins Erwerbsleben, durch ihre Teilnahme am gesellschaftlichen Produktionsprozes, kann die Frau den ersten Schritt zur Emanzipation tun.

Ihre Emanzipation kann jedoch letztlich nur innerhalb einer allgemeinen Emanzipation der kapitalistischen Gesellschaft zum Sozialismus erfolgen. Das Frauenproblem ist in diesem Zusammenhang lediglich ein Nebenwiderspruch innerhalb des Grundwiderspruchs von Kapital und Lohnarbeit," Jutta Menschik, "Gleichberechtigung oder Emanzipation?", Fischer, 1974.

III. KVINDELØNARBEJDET 1950 - 1974.

Indledning:

Vi vil først forsøge at indkredse begrebet kvindelønarbejde, for derefter at skitsere de generelle tendenser i kvindelønarbejdet belyst ud fra kapitalakkumulationens udvikling i Danmark. Vi skal endvidere vise, hvorledes man kan afprøve tesen om, at arbejdskraftreserven i særlig grad har bestået af kvinder, hvilket sker i relation til kapitalens cykliske bevægelse. Begge aspekter kræver som forudsætning en egentlig analyse af kapitalakkumulationen og kapitalens cykliske bevægelse i Danmark efter 1950.

Vores hovedmål er, at pege på tendenser i kvindelønarbejdet, og herunder vil vi drage familien ind, for så vidt dennes udvikling har betydning for kvindelønarbejdet.

III.1 Indkredsning af begrebet kvindelønarbejde.

En forudsætning for analysen af kvindelønarbejdet er en klasseanalyse, hvor man får indkredset de forskellige klasser, og kvindernes særlige placering inden for disse.

En marxistisk klasseanalyse bestemmer de enkelte individers klassetilhørsforhold ud fra deres forhold til produktionsmidlerne.

Ejendomsretten til produktionsmidlerne sætter i første omgang samfundets to hovedklasser, kapitalisterne, der ejer produktionsmidlerne, og arbejderne, der kun ejer deres arbejdskraft, som de er tvunget til at sælge for at opretholde livet.

Imidlertid må man for arbejderklassens vedkommende skelne mellem to kategorier:

- a) produktive arbejdere, der skaber merværdi, (dette er kapitalens eksistensgrundlag). De produktive arbejdere er placeret i produktionssfæren.³³⁾

33) Produktionssfæren består ikke udelukkende af produktive arbejdere, men har også et mindre antal uproduktive arbejdere.

- b) uproduktive arbejdere, der ikke skaber merværdi, men yder merarbejde, der er med til at nedsætte cirkulationsomkostningerne, som er nødvendige for varernes realisering og dermed for kapitalens kredsløb. Disse uproduktive arbejdere er placeret i cirkulationssfæren.

a og b kaldes tilsammen kapitalens lønarbejdere, fordi de indgår direkte i kapitalens kredsløb. Imidlertid findes der ud over disse, lønarbejdere uden for kapitalens kredsløb, vi tænker her specielt på ansatte inden for den offentlige sektor. De producerer ikke merværdi, (dvs., de må også karakteriseres som uproduktive) og de nedsætter ikke som de øvrige uproduktive arbejdere realiseringsomkostningerne. De offentlig ansatte skal forstås i en sammenhæng med statens rolle over for kapitalen.³⁴⁾ Problemet omkring placeringen af de offentlig ansatte er relevant for os, fordi en stor del af kvinderne er placeret her.

Den klassebestemmelse, vi har skitseret ovenfor, gælder for både mænd og kvinder, for så vidt de er udearbejdende, men der opstår problemer i det øjeblik, man skal foretage en klassebestemmelse af de hjemmearbejdende kvinder. Vi mener, at disse skal placeres ud fra deres mænds stilling i produktionen. Kriteriet for at bestemme hjemmearbejdende kvinder som tilhørende arbejderklassen bliver derfor, at de er gift med mænd, der tilhører arbejderklassen, og at de således varetager reproduktionen af varen arbejdskraft.³⁵⁾ Vores analyse vil ikke komme til at omfatte de hjemmearbejdende arbejderkvinder, fordi vi prioriterer analysen af kvindelønarbejdet højest.

Ovenstående var en skitse til en objektiv bestemmelse af kvindernes klassetilhørsforhold. Vi skal nu behandle den subjektive klassebestemmelse, forstået således, at vi kort vil omtale de fak-

34) Vi skal her ikke komme ind på statens afledning eller på statsfunktionernes historiske udvikling. Se herom:

E. Altwater, "Om nogle problemer ved statsinterventionismen", Kurasje nr. 7, 1973.

Flatow/Huisken, "Den borgerlige stats afledningsproblem", Kurasje nr. 9 og 10.

D. Læpple, "Staten og de almene produktionsbetingelser", Kurasje, 1973.

J. Hirsch, "Staatsapparat und Reproduktion", Suhrkamp, 1974.

35) Brita Foged, "Kvindearbejde 1950-71", 1974, side 6.

torer, der bestemmer kvindernes oplevelse af deres egen placering i samfundet.

På den ene side sætter arbejdsforholdene i produktionen en mulighed for en erkendelse af udbytningsprocessen, der kan medvirke til udviklingen af klassebevidsthed. På den anden side er der nogle faktorer, der kan tilsløre eller kompensere for denne udbytningsproces. Vi tænker her på lønmystifikationen og på familien (jævnfør afsnit I og II). En analyse af de subjektive forhold vil implicere en bevidsthedsanalyse, der kan gennemføres ved interviewundersøgelser, samt ved analyser af kvindernes klassekamp, men en sådan falder uden for rammerne af dette projekt.

En bestemmelse af kvindelønarbejdet må tage sit udgangspunkt i de objektive forhold.

III.2 Skitse til belysning af den danske kapitals akkumulation og cykliske bevægelse

Kapitalakkumulationens grundlag³⁶⁾ er merværdiproduktionen, hvis størrelse bestemmer, hvor meget, der kan lægges til den oprindelige kapital, altså hvor meget der kan akkumuleres. Akkumulationen kan foregå på to måder. Hvis der er stor arbejdsløshed, kan man udvide produktionen ved samme organiske sammensætning ved at trække flere arbejdere ind i produktionen. Dette er ekstensiv kapitaludvidelse. Er der fuld beskæftigelse kan en udvidelse, såfremt klassekampen forhindrer en umiddelbar sækning af værdien, kun foregå ved, at man øger arbejdets produktivkraft (dvs., øger den organiske sammensætning) og derigennem gør det muligt at sænke det nødvendige arbejde. Arbejdets produktivkraft kan øges ved en intensivering af arbejdet, eller ved anvendelse af flere maskiner i

36) Se K. Marx, "Kapitalen", I. bog 4, kap. 23.

forhold til arbejdskraft. Dette kaldes intensiv kapitaludvidelse.³⁷⁾

Disse to former vil på et givet tidspunkt foregå samtidigt. Man kan derfor kun tale om, at akkumulationen foregår overvejende på den ene eller den anden måde. Kapitalens efterspørgsel efter arbejdskraft ændres ved de forskellige faser i udviklingen. Ved den ekstensive kapitalakkumulation efterspørges til stadighed arbejdskraft.³⁸⁾ Ved overgangen til intensiv kapitalakkumulation ophører efterspørgselen efter mere arbejdskraft. Kapitalen frisætter tværtimod momentant en del af arbejdskraften, og i den forstand kan man tale om, at kapitalen også skaber sit eget udbud af arbejdskraft.

Det samme er tilfældet, når kapitalen som konsekvens af akkumulationen underlægger tidligere ikke-kapitalistiske produktionsområder under sig. Når dette sker, vil arbejdets produktivkraft øges stærkt, fordi arbejdsdelingen øges, og der indføres nye maskiner i produktionen. Der sker derfor en nedgang i behovet for arbejdskraft. Mange af de tidligere selvstændige erhvervsdrivende er derfor ikke i stand til at konkurrere på markedet på grund af deres lavere produktivitet, men de har ikke selv kapital nok til at øge den. Hermed bliver livsgrundlaget revet bort under mange af de mennesker, der arbejdede inden for erhvervsgrene, der nu er underlagt kapitalen. De bliver proletariseret, dvs., de tvinges nu til at udbyde deres arbejdskraft på markedet for at kunne eksistere.

I analysen af den danske kapitalakkumulation fra 1950 til i dag skal man inddrage de tre abstraktionsniveauer, vi omtalte i afsnit

37) Vi har i afsnit I set, at relativ merværdiproduktion (dvs., nedsettelse af den nødvendige arbejdstid) kan ske på to måder, der oftest er nær knyttet til indførelse af arbejdsbesparende maskineri og intensivering arbejdet.

Vi har haft nogle problemer med hensyn til, om det kun er i første tilfælde, at der sker en øgning af den organiske sammensætning og dermed et tendentielt profitratesfald, fordi kun i det første tilfælde øges den anvendte kapital. Vi er imidlertid kommet til det resultat, at en intensivering medfører, at en given kapital vil beskæftige færre arbejdere, hvorfor den organiske sammensætnings ene side, det levende arbejde, reduceres relativt. Det betyder, at den organiske sammensætning hæves.

38) Ekstensiv kapitalakkumulation foregår på basis af absolut merværdiproduktion og intensiv kapitalakkumulation foregår på basis af relativ merværdiproduktion.

I, men der består et problem i at formidle forholdet mellem teori og empiri. For at kunne lave en realanalyse må man føre de marxske begreber frem til et konkretiseringsniveau, som endnu ikke er udviklet. Her tænkes ikke blot på, at problemet med transformationen fra værdi til pris ikke er løst, men også på, at de kapital-eksterne områders relationer til kapitallogikken endnu ikke er fastlagt. Endvidere har overfladen en egenbevægelse, der kan modificere den måde kapitalens lovmæssigheder slår igennem på, men som det også er nødvendigt at kortlægge.

Vi kan skitsere gangen i analysen med følgende skema, der er udarbejdet af Altvater.³⁹⁾

	VÆSEN	FREMTRÆDELSE	HISTORISK FREMTRÆDELSE
FORHOLD	Produktionsmådens love og tendenser.	Bevægelseslovenes fremtrædelse, gennem sættelsesform, forvandlinger.	Specifikationer for det historiske forløb i et land i et bestemt tidsrum.
FREM-STILLING	Begrebslig udvikling af former, formanalyse, logisk struktur af kapitalbegrebet i almenhed.	Fremtrædelsesformernes fremstilling, de mange kapitalers fremstilling, de indre loves gennem sættelsesformer, fremstilling af grænser for overfladekategorierne egenbevægelse.	Fremstillingen af de historiske specifikke processer i deres specificitet i et bestemt tidsrum, illustrationen af love og fremtrædelsesformer.

De to første niveauer er den, der svarer til kapitalen i almenhed (væsen) og kapital i almenhed i sin realitet (fremtrædelse), (jævnfør afsnit I). Da vi skal undersøge den konkrete udvikling i et land, må analysen nå frem til det tredje niveau, de specifikke historiske processer i Danmark. (Det skal pointeres, at det tredje niveau indeholder bestemmelserne, der er udviklet i første og andet niveau.) Hertil skal vi anvende den borgerlige statistik. Denne sætter dog begrænsninger for vores undersøgelse og nødvendigvis gør korrektioner:

39) E. Altvater, "Probleme der empirischen Analyse der Akkumulationszyklen in Westdeutschland", Otto Suhr Institut, 1972, upubl., side 8.

- 1) I den borgerlige statistik kan man finde sammenfatninger af de mange kapitalers enkelte data, men disse tal viser fremtrædelsesformer, som udviser det kapitalistiske samfunds strukturelle forskelle. I den borgerlige statistik fremtræder alle samfundsmedlemmer som kvalitativt lige. Indehavere af kapital, jord og arbejde får alle revenu fra hver deres revenukilder, dvs., udbytningsforholdet tilsløres. Det betyder, at den borgerlige statistik kun kan benyttes, når den bliver opfattet som fremtrædelsesform for væsenet (den kapitalistiske produktions indre lovmæssigheder).
- 2) Den borgerlige statistik bliver indsamlet for at anvendes på det tidspunkt, den indsamles. Det betyder på den ene side, at den er statisk, på den anden side, at man kan skifte beregningsgrundlag når udviklingen tilsiger det. Dermed bliver statistikken kun et øjebliksbillede, og den viser ikke hen til nogen dynamik i samfundet.
- 3) De statistiske opdelinger styres efter pragmatiske principper og ikke efter funktionelle.⁴⁰⁾

Dette får følgende konsekvenser for anvendelsen af den borgerlige statistik: a) man må gøre tallene sammenlignelige i en tidsfølge, så de kan afspejle udviklingen, b) man må omstrukturere inddelingerne, så at tallene bliver indikatorer for udviklingen i de marxistiske kategorier. Samtidig med at tallene i sig også må indeholde de kapitalistiske bevægelsesloves gennemslag på overfladen, må de reflektere overfladens egenbevægelse. De bliver som sådanne indikatorer for kapitalens indre lovmæssigheder, men kun indikatorer. De kan kun opfattes illustrativt, dvs., de kan anvendes til at vise udviklingstendenserne.

Udgangspunktet for en undersøgelse af kapitalakkumulationen må være udviklingen i det levende og døde arbejde og samvariansen heri, da denne udvikling samtidig er kapitalens udvikling. Som følge

40) E. Altwater, J. Hoffmann, W. Schöller, W. Semmler, "Entwicklungsphasen und -tendenzen des Kapitalismus in Westdeutschland (1. Teil). Probleme des Klassenkampfes nr. 13.

heraf må der findes indikatorer for denne udvikling.⁴¹⁾ Grundlaget for merværdiproduktionen er det levende arbejde. Den bedste indikator herfor er arbejdsvolumet, dvs., antal arbejdere gange med antal arbejdstimer pr. arbejder. Udviklingen i denne faktor kan indicere noget om kapitalakkumulationens karakter (ekstensiv/intensiv). Arbejdsløshedens størrelse vil på den anden side angive muligheden for ekstensiv kapitalakkumulation. Arbejdsvolumet må imidlertid ses i forhold til udbytningsraten, for at udsige noget om merværdimassens størrelse. Hvis lønnen er indikator for arbejdskraftens værdi og nytilvæksten⁴²⁾ arbejdslønnen for merværdien, så fås et groft udtryk for merværdiraten:

$$\frac{\text{nytilvækst} - \text{arbejdsløn}}{\text{arbejdsløn}}$$

Her bliver det vigtigt at relatere den danske kapital til verdensmarkedet for at undersøge, hvor meget merværdi, der faktisk realiseres. Som indikator for Danmarks forhold til verdensmarkedet vil vi benytte bytteforholdet.

I relation til det døde arbejde, er problemet at finde en indikator for den organiske sammensætning.⁴³⁾ Man kan ikke finde noget fælles udtryk for den organiske sammensætnings tekniske side, idet maskiner som sådan (ikke værdien af dem) ikke kan bringes på en fælles formel. Fordelingen mellem bygnings- og maskininvesteringer er dog et groft udtryk for, om der foregår overvejende ekstensiv eller intensiv kapitalakkumulation. Ved den ekstensive kapitalakkumulation vil bygningsinvesteringer være relativt større, ved den intensive - vil maskininvesteringerne være relativt størst. Ændringer i den organiske sammensætning kan man måle ved at sætte prisudtrykket for værdien af investeringerne i forhold til den samlede lønudgift. Profitratens tendens vil kunne aflæses ud fra

41) Vi er ikke her gået ind på en diskussion af problemerne ved brugen af disse indikatorer, for ansatser til en sådan diskussion se "Politiske arbejdstekster 6/7 og Probleme des Klassenkampfes nr. 13.

42) Nytilvækst = produktionsværdi - rå- og hjælpestoffer.

43) Om dette problem se, H.J. Schanz, "Til problemet om kapitalens organiske sammensætning", 1974, upubl. og M. Cogoy, "Profitratens fald og akkumulationsteorien", Politiske Arbejdstekster 3/4, 1974, side 51 f.

merværdiratens og den organiske sammensætnings bevægelse.

Når man skal karakterisere kapitalakkumulationen i Danmark må ændringen, samvariansen og den gensidige påvirkning i følgende aspekter undersøges nærmere:

A) Ændringen i produktions- og akkumulationsformerne, dvs., man må undersøge, om der har været tale om absolut eller relativ merværdiproduktion, ekstensiv eller intensiv kapitalakkumulation. På baggrund heraf skulle man kunne sige noget om profitratens tendens. Der må her tages højde for følgende faktorer:

- a) at politik og økonomi ikke kan adskilles. Strejkebevægelsernes, fagforeningernes og socialdemokratiets politik må medreflekteres for at forstå resultaterne.
- b) statens interventioner, der har haft en stigende betydning i efterkrigstiden. Derfor må de inddrages.
- c) verdensmarkedets betydning for den danske akkumulation. Det må ses som en vigtig faktor for realiseringen af varerne. Endvidere er de udenlandske investeringer et vigtigt tillæg til den danske akkumulation, mens renterne til udlandet er et fradrag fra den samfundsmæssige akkumulationsfond.

Ved en undersøgelse af produktions- og akkumulationsformer, må det undersøges, hvor lang tid reservearméen tillader ekstensiv kapitaludvidelse. Med opnåelsen af "fuld beskæftigelse" i 1960'erne blev der sat en skranke for kapitalens videre udvikling ved ekstensiv kapitalakkumulation. Dette førte til en stigning i arbejdets produktivkraft, og samtidig til en stigning i den organiske sammensætning, fordi man indførte nye maskiner. I den forbindelse er det nødvendigt at undersøge den internationale konkurrenceforholds betydning. En ændring i den organiske sammensætning i de lande, Danmark handler med, vil kunne forringe Danmarks konkurrenceevne, og derfor, alt andet lige, gøre det nødvendigt at foretage en lignende ændring i Danmark.

B) Ændringer i arbejdsprocessens karakter/forandring i udbytningsformerne. En udskiftning af maskiner vil altid betyde en ændring i arbejdsprocessens karakter. Man kan her undersøge, om sådanne ændringer i nogen udstrækning har overflødiggjort arbejdets håndværksmæssige karakter og gjort arbejdet mere monotont. Hvis det er tilfældet bliver de faglærtes uddannelse overflødig, hvilket ikke nød-

vendigvis er det samme som, at kravene til arbejdskraften er formindsket. I den udstrækning en sådan ændring er sket, kan man tale om, at de procesafhængige krav⁴⁴⁾ til arbejdskraften er blevet mindre, mens de procesuafhængige krav er blevet større. I sammenhang hermed må arbejdskraftens faktiske kvalifikationsstruktur og dennes ændring over perioden undersøges. I hvor høj grad har man omskolet arbejdskraften og i hvor høj grad er en omlægning blevet forsinket af manglende kvalifikationer, eller sagt på en anden måde; i hvilken udstrækning hindres indførelse af nye maskiner af arbejdskraftens manglende kvalifikationer?

I forbindelse med arbejdsprocessens ændring bliver det også meget vigtigt at undersøge, om en omlægning af arbejdet giver nye muligheder for en intensivering af arbejdet, og dermed muligheder for yderligere at hæve arbejdets produktivkraft.

C) Samfundsmæssiggørelse. Kapitalakkumulationen indeholder den tendens i sig, at stadig flere områder subsumeres under kapitalen. I en analyse af kvindelønarbejdet bliver det særlig vigtigt at undersøge kapitaliseringen af de produkter, der traditionelt er blevet produceret i hjemmene, fordi det skaber mulighed for, at flere kvinder kan blive lønarbejdere.

For arbejdskraftens bevægelse er det også vigtigt at undersøge proletariseringen af landmænd, småhåndværkere og butiksindehavere. Omfanget af denne proletarisering må analyseres i sammenhang med muligheden for ekstensiv kapitalakkumulation, hvor der samtidig skal tages hensyn til den på ethvert tidspunkt krævede kvalifikationsstruktur.

Samfundsmæssiggørelsen skal endelig analyseres med henblik på centralisering og koncentration af kapitalen.⁴⁵⁾ Set fra arbejds-

44) Procesafhængige kvalifikationer er en faglig kunnen, der relaterer sig til en given produktionsproces. Procesuafhængige kvalifikationer er kvalifikationer, der er af mere psykisk karakter, og som kan bruges generelt. Der tænkes her på fleksibilitet, samarbejdsvillighed, evne til hurtig omstilling til nye arbejdsprocesser, stabilitet, og tålmodighed osv.

Se herom E. Altvater, "Kvalifikation og erhvervsuddannelse", Kontext, 19/20.

45) Centralisering er et juridisk udtryk for at flere virksomheder er opkøbt af en enkelt ejer. Centraliseringen er ofte en forudsætning for koncentration, der betyder stigning i den organiske sammensætning.

kraftens side bliver det et spørgsmål om, i hvor høj grad arbejdskraften samles på et sted i store industrier.

D) Udvidelsen af cirkulationssfæren. Produktionens udvidelse har en pendant i cirkulationssfærens udvidelse. Med vareproduktionens udvidelse må cirkulationen nødvendigvis vokse. Kapitalapparatet bliver desuden stadig hurtigere forældet. Derfor bliver kravet om kapitalens hurtigere omslagstid stadig større, og det stiller igen øgede krav om hurtigere cirkulation. For Danmarks vedkommende må det dels undersøges, i hvilken udstrækning investeringerne i cirkulationssfæren er vokset, og dels hvor stor tilgang af arbejdskraft, der har været til denne sfære. Da cirkulationsomkostningerne er et fradrag i den samfundsmæssige akkumulationsfond, må denne sektor være underlagt de samme vilkår som produktionssfæren, f.eks. tvangen til at ændre forholdet mellem det nødvendige arbejde og merarbejdet, således at merarbejdet stiger relativt i forhold til det nødvendige arbejde. Man må her undersøge, om en øgning af produktiviteten sker ved en investering af arbejdet eller ved indførelse af nye maskiner, eller om begge dele har været tilfældet. I tilknytning hertil, må man se på udviklingen i kvalifikationsstrukturen, samt medreflektere udviklingen i klassekampsniveauet.

E) Brancheudvikling og branchestruktur. Vi har behandlet den generelle udvikling i Danmark, dvs., alle brancher under ét.

Det er imidlertid ikke på nogen måde givet, at en bevægelse fra ekstensiv til intensiv kapitalakkumulation vil slå igennem i alle brancher, de forskellige brancher har forskellig organisk sammensætning. Ved undersøgelse af udviklingen inden for de forskellige brancher skal følgende aspekter tages i betragtning:

- x) Nogle brancher kan have en reservearbejdskraft, mens dette ikke behøver at være tilfældet for andre. Det kan skyldes, at der kræves forskellige kvalifikationer i de forskellige brancher. Årsagen kan være, at nogle brancher er beliggende i egnsudviklingsområder, mens andre fortrinsvis ligger i byområder, og at en udligning hindres af arbejdskraftens manglende mobilitet. Det vil medføre, at nogle brancher fortsat kan akkumulere ekstensivt.
- y) Branchernes internationale konkurrenceforhold bliver vigtige for deres egen udvikling. Selv om en branche

kan trække på en reservearbejdskraft, kan en højere produktivitet i udlandet medføre, at den danske branche ikke er i stand til at konkurrere. Man kan så enten holde arbejds lønnen lav, eller øge arbejdets produktivkraft ved at indføre nye maskiner, eller søge at intensivere arbejdet. Alle ting kan foregå samtidig.

- z) Det vil være muligt at holde arbejds lønnen lav (sænke v), også for de lavt organisk sammensatte industrier, hvis værdien af leveomkostningerne er nedsat ved større produktivitet i levnedsmiddelbranchen. Muligheden herfor vil være afhængig af klassekampsniveauet inden for de pågældende brancher.
- æ) Lykkes det ikke eller kun i ringe udstrækning at holde lønnen nede, må man indføre nye maskiner i produktionen, og/eller intensivere arbejdet dvs., øge den organiske sammensætning. En isoleret intensivring vil afhænge af, hvor stor arbejdernes modstand er, indførelse af nye maskiner vil tillige afhænge af om branchen har/kan opnå den fornødne akkumulationsford. Lykkes det ikke for branchen at hæve arbejdets produktivkraft under de her givne omstændigheder, vil branchen stagnere, eller eventuelt helt forsvinde.
- ø) Staten kan være med til at skabe en ujævn udvikling både på grund af afskrivningslovene, der tilskynder til større investering, og på den anden side på grund af egnsudviklingslovene, som blev gennemført for områder, hvor der var mangel på kapital, men rigelig, og dermed potentiel billig arbejdskraft. Dette kan være med til at holde den organiske sammensætning lav.

F) Ændringer i den samfundsmæssige reproduktion af arbejdskraften.

Dette punkt berører kun det levende arbejde. Specielt ved en undersøgelse af kvindelønarbejdet er det væsentligt at få belyst statens voksende rolle ved reproduktionen af arbejdskraften gennem 1960'erne. Følgende faktorer skal behandles:

- m) statens overtagelse af børnepasningen, dvs., man

skal undersøge, i hvilket omfang der er blevet bygget børnehaver, vuggestuer og fritidshjem.

- n) socialpolitikkenes rolle i relation til arbejdet i hjemmene, dvs., om hospitaler og plejehjem mm. har aflastet kvinderne.

III.3 Generelle tendenser i kvindearbejdet.

Vi har nævnt tidligere, at en analyse af kapitalakkumulationen og kapitalens cykliske bevægelse er en forudsætning for dette projekt. Vi har ikke selv gennemarbejdet perioden efter 1945 for Danmark, og må derfor tage vores udgangspunkt i foreliggende analyser. Både Brinch og politiske arbejdstekster 6/7⁴⁶⁾ kommer til den konklusion, at der i begyndelsen af 1960'erne er sket en overgang fra overvejende ekstensiv til overvejende intensiv kapitalakkumulation. Den ekstensive kapitalakkumulation i 1950'erne kunne gennemføres på baggrund af stor arbejdsløshed. (Ca. 10% for ti-året i gennemsnit).⁴⁷⁾

Overgangen til intensiv kapitalakkumulation blev tilsvarende nødvendiggjort ved opnåelsen af "fuld beskæftigelse" omkring 1960.⁴⁸⁾ Den store overskudsbefolkning kædes hos Brinch sammen med den stigende samfundsmæssiggørelse af produktionen, som bl.a. siden 2. verdenskrig har givet sig konkret udslag i mekanisering af landbruget og overgang til kapitalistisk drift i stedet for håndværk og centralisering/rationalisering i butikshandelen. Dermed er der sket en proletarisering af mange landmænd, småhåndværkere og småhandlende,⁴⁹⁾ der derfor er tvunget til at sælge deres arbejdskraft

46) J. Brinch, "Kapitalakkumulation i Danmark efter 1945", Politisk Revy, 1974, Politiske Arbejdstekster 6/7, "Socialdemokratiet, et borgerligt arbejderparti", 1974.

47) Statistisk ti-års oversigt 1951/61, 1961.

48) Det må undersøges i hvor høj grad, der er tale om en faktisk reduktion af antallet af håndværksvirksomheder.

49) "Den fulde beskæftigelse" er et udtryk for at alle arbejdsløshedsforsikrede er i arbejde (med en usikkerhedsmargin på et par procent). Da vi ved, at kvinders organisationsprocent er lavere end mænds, og da man ikke registrerer hjemmearbejdende kvinders erhvervs "ønsker", kan man ikke ud fra denne måling sige noget om kvinders arbejdsløshed.

som lønarbejdere.

Sammen med underbeskæftigelsen har dette betydet, at det af kapitalen skabte udbud af arbejdskraft har oversteget kapitalens efterspørgsel efter arbejdskraft i 1950'erne, mens det modsatte har været tilfældet i 1960'erne. I forbindelse med opnåelse af fuld beskæftigelse i 1960'erne må vi undersøge, om den relative nedgang i efterspørgselen efter arbejdskraft ved den intensive kapitaludvidelse har betydet en absolut nedgang i antallet af arbejdere inden for produktionssfæren, således, at den ekstensive udvidelse, der samtidig har fungeret, ikke har kompenseret for den relative nedgang. Det er egentlig det, der ligger i Brinchs tese om "overvejende intensiv kapitalakkumulation". Spørgsmålet er så, hvor arbejdskraften er blevet opsuget?

Vi ved, at statens og kommunernes rolle har været voksende efter 2. verdenskrig. Dette aspekt behandles kun teoretisk hos Brinch, hvilket vil sige, at der mangler en analyse af, hvorledes dette konkret har manifesteret sig i Danmark. Angående arbejdskraftens bevægelse vil vi være interesseret i at få belyst, hvor stor tilgangen til det offentlige har været.⁵⁰⁾ I Vesttyskland har der været tale om en relativ større tilgang til cirkulationssfæren set i forhold til produktionssfæren.⁵¹⁾ Vi må undersøge, om dette har været tilfældet for Danmarks vedkommende.

Kvindearbejdet er ikke noget specifikt for denne periode. Siden kapitalismens begyndelse i Danmark har en stor del af arbejderklassens kvinder deltaget i produktionen uden for familien.⁵²⁾ 1960'erne var imidlertid den første periode under kapitalismen, hvor der har været "fuld beskæftigelse". I perioder med arbejdsløshed opsuges der ikke så mange kvinder i produktionen, bl.a. fordi kvinderne til forskel fra mændene har hjemmearbejde at varetage.

50) Der findes ikke udarbejdet statistisk materiale specielt med henblik på de statsansatte. Der må udregnes et skøn over forskellige statistiske kategorier. Af beretning fra Danmarks Statistik, 1974, fremgår det, at man er blevet opmærksom på problemet.

51) Kommunist 4/5, "Die Entwicklung des Kapitals in der BRD und die Lage der Arbeiterklasse", 1971.

52) Arbejdsmarkedets marginalgrupper, udg. af Socialforskningsinstituttet, side 67.

Vi må derfor undersøge, om der var tale om stagnation eller nedgang i arbejderkvindernes erhvervsbeskæftigelse i 1950erne på grund af arbejdsløsheden, og om der har været tale om en opslugning i 1960erne. Af Brita Fogeds speciale fremgår det, at erhvervshyppigheden stiger for alle kvinder i 1960erne.⁵³⁾

Kvinderne må i denne periode have bevæget sig fra landbrug, håndværk og butikshandel på grund af proletariseringen. Spørgsmålet bliver da, hvor de er blevet inddraget. Der kan her være tale om, industriproduktionen, cirkulationssfæren eller den offentlige sektor. Brita Fogeds skøn over tilgangen til disse områder viser, at en relativ stor del er gået til den offentlige sektor, en mindre del til cirkulationen, og en relativ ringe tilgang til industriproduktionen.⁵⁴⁾ For at forstå disse bevægelser, må man undersøge, hvilke funktioner kvinderne har inden for disse områder, samt undersøge udviklingen i kvindernes kvalifikationsstruktur.

Kvindens lønarbejde er i det foregående set som et resultat af kapitalens efterspørgsel efter - og udbud af arbejdskraft fra landbrug, håndværk og butikshandel. Vi skal nu se på, hvilken betydning de objektive ændringer i reproduktionssfæren har herfor. Her er kapitaliseringen af fødevareproduktionen og produktionen af langvarige forbrugsvarer (køleskabe, vaskemaskiner mm.) væsentlig. Denne produktionsudvidelse må analyseres både som en forudsætning for og en konsekvens af kvindernes inddragelse på arbejdsmarkedet i 1960erne. Samtidig må statens overtagelse af en del af børnepasningsarbejdet analyseres. Hermed vil vi få kortlagt kvindernes historisk specifikke muligheder for at komme ud på arbejdsmarkedet.

I denne forbindelse vil det være interessant at undersøge, hvorledes disse forhold har influeret på de subjektive forhold. Har konsum - og velfærtsideologien, dvs., "trangen til at tjene mere" rent faktisk ført til, at kvinderne har ønsket at få udejob.⁵⁵⁾

53) Brita Foged, op.cit. side 17.

54) Ibid side 59.

55) Her findes ikke statistiske data, men en sådan undersøgelse må bl.a. inddrage analyser af skøn - og trivallitteratur. Se f.eks. SBT-analysen, "Rapport om en succes", Gyldendal, 1971 samt "Udsigten fra det kvindelige univers", en analyse af EVA, Røde Hane, 1972.

III.4 Opsummering af teser omkring kvindelønarbejdet.

Når man har foretaget en brancheanalyse, må man placere kvinderne inden for disse, samt undersøge deres bevægelse mellem de enkelte brancher.

Vi har arbejdet ud fra den hypotese, at kvinder i stor udstrækning har befundet sig inden for lavt organisk sammensatte brancher, og her især i brancher, der kræver færdigheder, der ligger i forlængelse af husarbejdet (tekstil og beklædning).

Samtidig er vores tese, at der er sket en glidning i retning mod de mere højt organisk sammensatte industrier, fordi disse er ekspanderende, og fordi der her sker en stigning i de procesafhængige krav. Det skal også undersøges, om denne glidning har haft betydning for lønformer og lønhøjde for kvinderne.⁵⁶⁾ Hele dette aspekt skal belyses ud fra kvindernes klassekamp og bevidsthed. Her tænker vi bl.a. at belyse ligelønskampens eventuelle forbindelse med en sådan glidning. Er vores tese korrekt, må det undersøges, om de objektive muligheder for beskæftigelse af kvinder i rene kvindeindustrier falder væk.

Vi ved, at der i Vesttyskland, hvor der i 1960'erne skete ændringer i produktionsprocessen svarende til ændringerne i Danmark (mellem ekstensiv og intensiv kapitalakkumulation) skete en differentiering af kravene til arbejdskraftens procesafhængige kvalifikationer inden for de enkelte virksomheder.⁵⁷⁾ Dette betød, på den ene side at arbejdet kom til at bestå af monotone, stadig gentagne delprocesser, på den anden side øgedes kravene til højere teknisk uddannet arbejdskraft for at regulere arbejdsprocessen.

I det omfang en lignende ændring kan spores i Danmark, må man formode, at kvinder i stigende grad har fået det monotone arbejde, som følge af deres ringere uddannelse, mens mændene har varetaget det mere kvalificerede arbejde, dvs., at man ud fra dette kan antage, at kvinder er blevet beskæftiget i blandede virksomheder, men at de her har varetaget særlige funktioner.

56) Jesper Lund og Peter Wulff, "Om sammenhængen mellem profitproduktionens former, arbejdets organisering og lønningsformerne i Danmark i perioden 1945-70'erne", Odense Universitet, 1974, upubl.

57) Kommunist 4/6 op.cit.

Dette rejser også spørgsmålet, om de procesafhængige krav til denne arbejdsproces ikke kan opfyldes bedre af kvinder end af mænd. Her må kvinders disposition for udholdenhed, påpasselighed, samarbejdsvilje mm. analyseres nærmere.

Det eneste, vi med sikkerhed ved om spørgsmålet om rene/blandede kvindeindustrier er, at der før krisen eksisterede brancher, der næsten udelukkende beskæftigede kvindelige arbejdere. I 1970 var 88% af fodtøjs- og beklædningsindustriens arbejdere kvinder. Denne branche havde den højeste kvindeprocent af alle brancher. På den anden side var de fleste kvinder i 1970 beskæftiget inden for blandede industrier. Af 95.800 kvindelige arbejdere var 20.400 beskæftiget inden for jern- og metalindustrien og 22.000 inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien, for at nævne de talmæssigt største kvindelige arbejdsområder inden for industrien. Her udgør kvindernes andel af samtlige beskæftigede henholdsvis 22% og 40%.⁵⁸⁾

Overgangen til intensiv kapitalakkumulation har betydet en ændring af arbejdsprocessens karakter, idet der er sket en intensivering af arbejdet. Det ses for Danmarks vedkommende i den stærkt stigende produktivitetskurve⁵⁹⁾ og af rapporter om stigningen i arbejdspsygdommene.⁶⁰⁾ Hvad har dette betydet for kvinderne? Hvis man går ud fra, at arbejderkvinderne i det omfang de er ansat i de er ansat i de højt mekaniserede industrier, varetager det monotone arbejde ved samlebåndene, så vil det betyde, at deres arbejdsproces lettest kan intensiveres. På den anden side kan man formode, at kvinderne med deres relativt lave klassekampsniveau også lettere vil indordne sig under en intensivering af arbejdet. Her kunne man også inddrage deltidsarbejdets stigende udbredelse i 1960'erne og undersøge, i hvilket omfang det har vundet indpas i industrien. Denne arbejdsform gør en intensivering af arbejdet lettere på grund af kortere arbejdstid.

58) For en behandling af kvinders placering i produktionen og sammenhængen mellem kvalifikationsstruktur, løn og investeringer henvises til "en undersøgelse af sammenhængen mellem kvindelige, gifte industriarbejderes stilling i familien, i produktionen og deres faglige organisering." 1960-70, RUC, 1974, upubl. Rapporten er desværre statisk.

59) Statistisk ti-års oversigt 1973.

60) Arbejdsmiljørapporterne fra Arbejdsministeriet 1974.

III.5 Kvinder som arbejdskraftreserve.

Arbejdskraftsreservebegrabet må ses i forbindelse med, at kapitalen gennem sin akkumulation og cykliske bevægelse selv skaber sit udbud og efterspørgsel efter arbejdskraft. Når udbuddet er større end efterspørgselen kan en del af arbejderne ikke sælge deres arbejdskraft. De bliver arbejdskraftreserve.

Vi har set, at der igennem 1950erne har været stor arbejdskraftreserve i Danmark, og at der ikke har været en stigning i kvinders andel af arbejdsstyrken, mens en stor del af kvinderne i 1960erne, da der var fuld beskæftigelse, er blevet inddraget på arbejdsmarkedet.

Spørgsmålet er så, om kvinderne efter at være blevet indsluset på arbejdsmarkedstigen i højere grad end mændene kan frisættes fra arbejdet, dvs., igen kan fungere som arbejdskraftreserve, fordi der er kommet en krise. Dette problem må først og fremmest analyseres i forbindelse med kvindernes placering i produktionen og de ændringer, der er sket i denne placering.

Vi må undersøge, om de lavt organisk sammensatte industrier i højere grad er stagnerende, og derfor mere udsatte end de højt organisk sammensatte. De kvinder, der befinder sig i stagnerende industrier, vil være i en beskæftigelsesmæssig udsat position.

For så vidt kvinderne er glædet over i de højt organisk sammensatte industrier, må man undersøge, om de varetager de samme funktioner som mændene, eller om de varetager særlige funktioner (f.eks. samlebåndsarbejde). Det er vores hypotese, at kvinderne i særlig grad har et monotont arbejde inden for de virksomheder, der har en jævn fordeling mellem kønnene.

Hvis virksomheder inden for sådanne brancher lukker på grund af krise, vil det ikke være muligt at afskedige kvinder fremfor mænd, da kvinderne må varetage et arbejde, der er nødvendigt for at produktionsprocessen kan fuldføres. For så vidt kvinderne især er beskæftiget med forenklede, stadigt tilbagevendende delarbejdsprocesser, der er lette at mekanisere, vil de kunne bortrationaliseres i opgangsperioder.

I den udstrækning kvinder er beskæftiget ved samme arbejde som deres mandlige kolleger bortfalder den snævert objektive økonomiske begrundelse for, at kvinder frem for mændene skulle have funk-

tion som reservearbejdskraft. Set ud fra kapitalens synspunkt vil en snævert økonomisk betragtning vel snarere føre frem til, at mænd afskediges frem for kvinder, fordi de har en højere løn. Hvis man stadigvæk afskediger flere kvinder end mænd i kriserante virksomheder, hvor mænd og kvinder udfører det samme arbejde, må det være ud fra en ideologisk begrundelse om, at kvinder har deres plads i hjemmet. Hvis man skal belyse dette, er det ikke tilstrækkeligt at se på kvindernes tilknytning til produktionsprocessen.

Vi har set, at arbejdskraftreservefunktionen kan afledes af kapitalakkumulationen. Når en del af arbejdskraften fungerer som reservearbejdskraftsreserve, bliver dens reproduktion et problem. Dette problem har hidtil ikke eksisteret for kvinder og fremmedarbejdere. Fremmedarbejderne kan sendes tilbage til deres hjemland, kvinderne til familien, hvor de kan varetage husarbejdet. Derfor har man kunnet sige, at disse to grupper har kunnet fungere som en særlig bekvem (dvs., omkostningsfri både økonomisk og politisk) reservearbejdskraft.

Forudsætningen for at kvinder kan fungere som let tilgængelig reservearbejdskraft bliver da, at de er gift. Dette understøttes af det faktum, at en stor del af stigningen i den kvindelige arbejdsstyrke i 1960'erne skyldtes gifte kvinders opslugning på arbejdsmarkedet.⁶¹⁾

Det er imidlertid et spørgsmål om ikke den stadige aflastning af husarbejdet, der er sket i 1960'erne har fjernet den objektive basis for ideologien om hjemmet som "kvindens højborg". Det er her interessant at undersøge, om familien igen kan refunktionaliseres under krisen. Vil det f.eks. igen blive nødvendigt at tage børnene hjem, på grund af de højere udgifter til vuggestuer og børnehaver, og kan det igen betale sig at bage sit eget brød?

En krise som den nuværende giver en oplagt mulighed for at få undersøgt, om familien har bevæget sig mod større progressivitet. Hvis det er tilfældet, er det ikke længere så politisk bekvemt at sende kvinderne tilbage til familien.

Hvorvidt det stadig er økonomisk bekvemt afhænger af, om mandens løn stadig kan underholde hele familien, eller om kvindernes ind-

61) Brita Fogeds op.cit. side 18.

tjening er blevet en økonomisk nødvendighed for familiens eksistens.⁶²⁾

- 62) Vi skal her kort berøre et problem, som vi endnu ikke er afklarede på. Det drejer sig om forklaringen af kvindernes lavere lønninger. Et almindeligt argument for disse er, at kvinderne har en ringere uddannelse end mændene. Hvis dette skulle være rigtigt skulle uddannelsesomkostningerne indgå i reproduktionsomkostningerne. Vi skal her henvise til Ole Marquardt, "En kommentar til den såkaldte reproduktionsproblematik, og dennes betydning for den marxske arbejdsværditeori." 1974, upubl. OM's konklusion er, at uddannelsesomkostningerne ikke kan indgå i reproduktionsomkostningerne, dels fordi de så vil blive medregnet dobbelt, idet staten finansierer en del af uddannelsesomkostningerne, dels fordi dette ville implicere en opfattelse af, at samme arbejde kan have forskellig værdisættende potens, (dvs., at arbejdere med en højere uddannelse skulle kunne skabe mere værdi end arbejdere med en lavere uddannelse, selv om de lavede nøjagtigt det samme). Dette kan naturligvis ikke være rigtigt; givne kvalifikationer må relateres til en bestemt produktionsproces (bortset fra procesafhængige kvalifikationer).

En anden forklaring på kvindernes lavere løn kunne være, at der udbetales "familieløn" til manden, fordi denne betragtes som hovedforsørger, og kvindens løn kun betragtes som et tilskud til familiens reproduktion. Dette kan begrundes historisk, idet man før industrialiseringen under forlagssystemet havde småproduktioner, hvor hele familier deltog, men hvor manden fik udbetalt løn for hele familien, dette skulle så traditionsmæssigt være blevet overført til den industrielle produktion, selv om familierne blev adskilt her.

Endvidere må kvinders biologi, dvs., fødsler og myten om at vi er svagere, samt kvindernes høje fraværsprocent (det skal bemærkes at dansk arbejdsgiverstatistik, "Statistikken", medregner fravær ved fødsel som sygdom, endvidere indregnes børns sygdom som kvindens, fordi de oftest bliver hjemme ved børnene) forstås som et argument for at give kvinder lavere løn.

Vi skal her gøre opmærksom på, at Marx' fastsættelse af reproduktionsomkostningerne inkluderer moralske og historiske elementer, hvilket støtter vores tese om, at traditionsbundne og historiske forhold skal medtages i vurderingen af kvinders løn. Vi har i øvrigt ikke her sondret mellem de kvindelige arbejderes løn og værdi, denne ligger bl.a. i at udbud og efterspørgselssvingninger indregnes i lønnen. Dette har vi gjort, fordi vi ikke mener, man generelt kan forklare forskellen mellem mænds og kvinders løn ved et større behov for mandlig arbejdskraft, idet kvinder anses for at kunne varetage visse monotone funktioner bedre end mænd.